lar ihmal edilen halkın dinî bilgilerle ilgili ihtiyacının giderilmesinde önemli bir boşluğu doldurmuştur. 3. *Kur'ân-ı Kerîm'in Türkçe Meâl-i Âlîsi ve Tefsiri* (I-VIII, İstanbul 1963-1966). Eserde önce sûreler ve muhtevaları hakkında kısa bilgi verildikten sonra âyetlerin meâli yer almakta, ardından her âyetin sade bir üslûpla izah ve tefsiri yapılmaktadır. Tefsirin daha sonra çeşitli baskıları yapılmıştır. 4. *Büyük Tefsir Tarihi* (I-II, Ankara 1955-1961). İki kısımdan oluşan eserin birinci kısmı (I, 9-176) usûl-i tefsire, ikinci kısmı ise tefsir tarihine ayrılmıştır. Bu kısımda önce "mümtaz tabaka" diye adlandırdığı ashabı ele alan müellif, daha sonra, vefat tarihlerine göre on dört tabakaya ayırdığı müfessirler hakkında bilgi vermektedir. II. cildin sonunda 663 tefsir kitabıyla bunların müelliflerini ihtiva eden alfabetik bir liste vardır. Bunu kırk altı tefsire ait ek bir liste takip etmekte, daha sonra da Kur'ân-ı Kerîm'le ilgili çeşitli ilimlere dair 489 kitabı ve bunların müelliflerini kapsayan bir liste yer almaktadır. Eserin çeşitli baskıları yapılmıştır. 5. *Kur'ân-ı Kerîm'den Dersler ve Öğütler* (İstanbul 1947). 6. *Sûre-i Fethin Türkçe Tefsiri İ'tilâ-yı İslâm ile İstanbul Tarihçesi* (İstanbul 1953, 1972). 7. *Hikmet Goncaları*. 500 hadisin tercüme ve izahını ihtiva etmektedir (İstanbul 1963). 8. *Muvazzah İlm-i Kelâm** (İstanbul 1955). Geniş bir girişle altı bölüm ve sonuç kısmından oluşan ve yeni ilm-i kelâm çığırında yazılmış olan eserde başlıca itikadî ve kelâmî konular yanında İslâm inançlarına ters düşen bazı modern felsefî akımlar da tenkit edilmeye çalışılmıştır. 9. *Mülehhas İlm-i Tevhid Akaid-i İslâmiye* (İstanbul 1962, 1973). 10. *Yüksek İslâm Ahlâkı* (İstanbul 1949, 1964). 11. *Dinî Bilgiler* (Ankara 1959). Diyanet İşleri Başkanlığı'nda çeşitli görevler için yapılan imtihanlara girecek kimseler için sorulu cevaplı olarak hazırlanmış bir eser olup tefsir, hadis, kelâm, usûl-i fıkıh, vakıf, ferâiz ve siyer konularını ele almaktadır. Eserin daha sonra da birçok baskısı yapılmıştır.

Beyânülhak, Sırât-ı Müstakîm ve *Sebîlürreşâd* mecmualarında çeşitli makaleleri yayımlanan Ömer Nasuhi Bilmen'in ayrıca gençlik yıllarında Farsça olarak yazıp Türkçe'ye çevirdiği *Nüzhetü'l-ervâh* (İstanbul 1968) adlı bir divançesiyle 1322'de (1904) yazdığı *İki Şükûfe-i Taaşşuk* (bk. Ahmet Selim Bilmen, s. 99-168) adlı bir romanı da vardır.

BİBLİYOGRAFYA :

Ömer Nasuhi Bilmen'in Diyanet İşleri Başkanlığı'nda bulunan sicil dosyası; Bilmen, *Tefsir Tarihi*, II, 797; Osman Öztürk — Bekir Topaloğlu, *Cumhuriyet Devrinde Yayınlanan İslâmî Eserler Bibliyografyası (1923-1973)*, Ankara 1975, s. 154; Ahmet Selim Bilmen, *Ömer Nasuhi Bilmen: Hayatı - Eserleri - Anılar*, İstanbul 1975; Veli Ertan — Hasan Küçük, *Cumhuriyet Devrinde Din Eğitimi, Din Müesseseleri ve Din Alimleri*, İstanbul 1976, s. 103-107; Albayrak, *Osmanlı Ulemâsı*, V, 379-380; Vehbi Vakkasoğlu, *Osmanlıdan Cumhuriyete İslâm Alimleri*, İstanbul 1987, s. 79-110; *Diyanet İşleri Başkanlığı Biyografik Teşkilat Albümü: 1924-1989* (nşr. Diyanet İşleri Başkanlığı), Ankara 1989, s. 20; Hulusi Yavuz, "Erzurumlu Ömer Nasuhi Bilmen'in İlim ve Kültür Tarihimizdeki Yeri ve Te'siri", *Siyaset ve Kültür Tarihi Açısından Osmanlı Devleti ve İslâm*, İstanbul 1991, s. 207-218; Orhan Balcı, "Diyanet İşleri Başkanlarımız", *Diyanet Gazetesi*, sy. 336, Ankara 1987, s. 14, 17.

RAHMİ YARAN

BÎMARHÂNE

(bk. BÎMÂRİSTAN).

BÎMÂRİSTAN

(بيمارستان)

İslâm dünyasında klasik hastahanelerin genel adı.

Bîmâr (hasta) kelimesinden yer adı yapmakta kullanılan **-istân** ekiyle türetilmiş Farsça bir isimdir. Halk arasında ve daha çok "tımarhane" anlamında bu kelimeden bozulmuş **mâristan** adının kullanıldığı, bunun da müslüman İspanya'da **malastan / marastan**, Mısır'da **murustan**, Mağrib'de **morstan / mestran** şekline dönüştüğü görülür. İlk islâm hastahanelerinin gelişmesinde büyük rol oynayan ve Hz. Peygamber döneminin ünlü hekimi Hâris b. Kelede'nin de tıp tahsil ettiği İran'daki Cündişâpûr hastahane ve tıp okulunun bîmâristan adıyla anılmasının, bu deyimin erken dönemlerden itibaren Araplar arasında da benimsenmesine yol açtığı söylenebilir. İlk müslüman Karahanlı hakanı Tamgaç Buğra Han'ın 1065'te Semerkant'ta tesis ettiği hastahanenin Arapça vakfiyesinden, Orta Asya müslümanlarının bîmâristan yerine **dârülmerza**, Selçuklular'ın ise **dârülâfiye**, **dârüşşifâ** tabirlerini kullandıkları anlaşılmaktadır. Osmanlılar dârüşşifâ ile birlikte daha çok **dârüssıhha**, **şifâhâne**, **bîmârhâne** ve **tımarhane** kelimelerini kullanmışlar, XIX. yüzyıldan itibaren de özellikle Avrupa'daki gibi modern sağlık kuruluşlarının tesisiyle buralara **hastahane** demeyi tercih etmişlerdir. Bugünkü Arap dünyasında ise **müsteşfâ** kelimesi yaygın bulunmaktadır.

İlk Bîmâristan Tesisleri ve Doğu İslâm Dünyası. İlk İslâm bîmâristanının Hz. Peygamber tarafından, Hendek Gazvesi sırasında yaralanan Sa'd b. Muâz ve diğer yaralılar için seyyar savaş hastahanesi olarak kurulduğu eski İslâm kaynaklarında şöyle anlatılmaktadır: "Hz. Peygamber yaralanan Sa'd b. Muâz'ı, kendi mescidinde bulunan ve Eslem kabilesinden Rufeyde el-Ensâriyye adındaki kadına ait olan çadıra yerleştirdi. Rufeyde yaralıları tedavi ederdi; kendisini müslümanlardan yaralı ve hasta olanların hizmetine vakfetmişti. Hz. Peygamber, Hendek Gazvesi'nde Sa'd b. Muâz'a ok isabet ettiği zaman yanında bulunanlara, "Sa'd'ı Rufeyde'nin çadırına kaldırın ki onu sık sık ziyaret edebileyim" demişti (İbn Hişâm, II, 239; Ahmed Îsâ, s. 9).

İslâmiyet'ten önce dünyada ilk hastahanenin, mitolojik Kıptî Mısır Hükümdarı Manakyus (Menâkiyûş b. Uşmûn) veya ünlü Yunan hekimi Hipokrat tarafından evinin yanında İhsinüdûkiyûn (إخسندوكين , Xenodokeion) adı altında açıldığından bahseden Makrîzî, İslâm'da ilk hastahaneyi 88 (707) yılında Emevî Halifesi Velîd b. Abdülmelik'in kurduğunu ve buraya hekimler tayin ederek onlara maaş bağladığını, diğer taraftan cüzzamlı hastaların ortalıkta gezinmelerini önlemek için bunların tecrit edilmesini emrettiğini, cüzzamlılara ve körlere erzak tayin ettiğini söyler (*el-Ḫıṭaṭ*, II, 405). Osmanlı tarihçisi Bostanzâde Yahyâ Efendi de *Tuhfetü'l-ahbâb* (*Târîh-i Sâf*) adlı eserinde, İslâm ülkelerinde ilk defa akıl ve beden hastalıklarının tedavisine mahsus hastahaneler yaptıran kişinin Halife Velîd b. Abdülmelik olduğunu kaynak zikretmeden kaydeder (s. 134). İbn Dokmak ise Emevîler döneminde Mısır'da Fustat'ın Kanâdîl sokağındaki Ebû Zübeyd'in evinin bîmâristana çevrildiğini yazmaktadır (*el-İntişâr li-vâsıṭât ʿıḳdi'l-emṣâr*, IV, 99).

Emevîler döneminde kurulmaya başlanan bîmâristanların ilk parlak devri Abbâsî halifeleri zamanına rastlar. Bağdat'ın kurucusu olan ikinci Abbâsî halifesi Mansûr'un hastalığı sırasında, Sâsânîler döneminden beri faal olan Cündişâpûr hastahane ve tıp okulundan ünlü hekim Curcîs b. Buhtîşû'un 148 (765) yılında Bağdat'a çağrılmasından sonra bu hastahaneden yetişen hekimlerin İs-

lâm tabâbetinin ve bîmâristanların gelişmesine önemli katkıları olmuştur.

Cündişâpûr tıp okulunun Sâsânî Hükümdarı I. Şâpûr tarafından 260 yılı dolaylarında, yanındaki hastahanenin de II. Şâpûr tarafından 350'de kurulup X. yüzyılın sonuna kadar hizmet gördüğü bilinmektedir. I. Hüsrev Enûşirvân zamanında (532-579), yani Hz. Muhammed'in doğduğu yıllarda hayli parlak bir devir yaşayan bu hastahane ve tıp okulunun gelişmesinde, 489'da Bizans'tan kovulan Nestûrî hekimlerle Buda zamanından beri ileri bir düzeye ulaşmış bulunan Hint tıbbının büyük rolü olmuştur. Abbâsîler döneminde de faal olan Cündişâpûr'daki tıp okulunu ve hastahaneyi Ahmed Îsâ Bey ilk İslâm hastahanelerinin başında zikrederse de (*Târîḫu'l-bîmâristânât fi'l-İslâm*, s. 61-62) yapılan son araştırmalarla burada tıp tahsili yapabilmek için Nestûrî mezhebinde hıristiyan olmak şartının arandığı tesbit edilmiş, dolayısıyla bu müessesenin İslâmî sayılamayacağı ortaya konulmuştur (Schöffler, s. 42). Ancak buranın İslâm tıbbının gelişmesinde ve ilk İslâm hastahanelerinin kuruluşunda büyük bir rol oynadığı muhakkaktır. Çünkü Hârûnürreşîd'in (786-809) yine Buhtîşû' ailesinden Cibrâîl b. Buhtîşû' b. Curcîs'i Bağdat'a çağırarak Kerhâyâ Kanalı kenarında Cündişâpûr'daki gibi bir hastahane kurdurduğu ve başına Cündişâpûr'dan ünlü hekim Ebû Yuhannâ Mâseveyh'i getirttiği, sonra da onun yerine oğlu Ebû Zekeriyyâ Yuhannâ b. Mâseveyh'in geçtiği bilinmektedir (İbn Ebû Usaybia, s. 242-243, 246 vd.). Ayrıca Bermekî vezir ailesinin de Bağdat'ta kendi adlarıyla anılan bir hastahane kurdukları ve Hint tabâbetine rağbet ettiklerinden dolayı başına İbn Dehn adlı bir Hintli hekimi getirerek ona Sanskritçe tıbbî eserleri Arapça'ya tercüme ettirdikleri kaynaklarda belirtilmektedir (İbnü'n-Nedîm, s. 305). Bağdat'ta ilk bîmâristanı tesis eden Hârûnürreşîd'in, kendisini tedavi için Cündişâpûr'dan getirttiği Hintli hekim Menkeh'e (Mankah) ünlü Hint hekimi Çanakya'nın (Şanak) eserini ve yine Hintliler'in ünlü *Susruta-Samhita*'sını tercüme ettirmesi (İbnü'n-Nedîm, s. 305; İbn Ebû Usaybia, s. 474-475), o dönemde antik Yunan ve Nestûrî tıbbının yanı sıra Hint tıbbının da İslâm tıbbı üzerinde etkili olduğunu göstermektedir. Hârûnürreşîd'in kurduğu bu hastahanenin faaliyetini ne zamana kadar sürdürdüğü bilinmiyorsa da daha sonra Bağdat'ta ve diğer şehirlerde açılan bîmâristanlara örnek teşkil ettiği muhakkaktır.

Halife Mütevekkil-Alellah'ın vezirlerinden Türk asıllı Feth b. Hâkān'ın 861'de Mısır'da Fustat'ın Meâfir semtinde (Makrîzî, II, 406), vezir Ali b. Îsâ b. Cerrâh'ın 914 yılında Bağdat'ın Harbiye semtinde işletmeye açtıkları bîmâristanlardan sonra gerek Bağdat'ta gerekse diğer yörelerde inşa edilen hastahanelerin sayısının arttığı ve X. yüzyılda İslâm hastahaneciliğinin ve tabâbetinin parlak bir devir yaşadığı görülmektedir. Ali b. Îsâ, Bağdat'takilerden başka Mekke ve Medine'deki bîmâristanların da yönetimiyle ünlü hekim Ebû Osman Saîd b. Ya'kūb ed-Dımaşkī'yi görevlendirmişti (İbn Ebû Usaybia, s. 316). Daha önce ise Halife Mu'tazıd-Billâh devrinde (892-902) onun gulâmı Bedr tarafından Bağdat'ta Dicle'nin doğu yakasındaki Muharrem semtinde bir bîmâristan tesis edilmişti (*a.g.e.*, s. 301). Büveyhîler'den Mecdüddevle'nin annesi adına Bağdat'ın Sûku Yahyâ semtinde kurulan Bîmâristânü's-Seyyide, ünlü hekim Sinân b. Sâbit tarafından 1 Muharrem 306'da (14 Haziran 918) hizmete açılmıştı. Bu bîmâristanın aylık masrafları 600 dinara ulaşmaktaydı (İbnü'l-Kıftî, s. 195; İbn Ebû Usaybia, s. 302). Hekim Sinân b. Sâbit'in tavsiyesi üzerine Halife Muktedir-Billâh, Bağdat'ın Bâbüşşâm tarafında 918 yılında kendi adıyla anılan Bîmâristânü'l-Muktedirî'yi kurdu ve masrafları için buraya ayda 200 dinar tahsis etti (İbnü'l-Kıftî, s. 194-195; İbn Ebû Usaybia, s. 302). Muktedir-Billâh'ın vezirlerinden İbnü'l-Furât Bağdat'ın doğu yakasındaki Derbülmufaddal semtinde bir bîmâristan kurmuş, kendisinden sonra vezir olan Hâkānî, hekim Sâbit b. Sinân b. Sâbit'i 925'te buranın başına getirmişti (İbn Ebû Usaybia, s. 304-305). Türk asıllı Emîrü'l-ümerâ Ebü'l-Hasan Beckem de Vâsıt şehrinde bir dârüzziyâfe (aşevi) ile 941'de Bağdat'ta Dicle'nin batı kenarında eskiden Hârûnürreşîd'in sarayının bulunduğu küçük tepeye, hekim Sinân b. Sâbit'in tavsiyesi üzerine kendi adıyla anılan bir bîmâristan tesis etmişti (İbnü'l-Kıftî, s. 193; İbn Ebû Usaybia, s. 304; Mez, s. 357).

Taşradaki hastahaneler hakkında fazla bilgi bulunmamakla birlikte bu devirde Vâsıt, Rakka, Anadolu'nun güneyinde Meyyâfarikīn, Harran, Antakya, Nusaybin, Türkistan'ın Merv, İran'ın Rey, Şîraz, İsfahan ve Sicistan'ın Zerenc şehirlerinde çeşitli bîmâristanların mev-

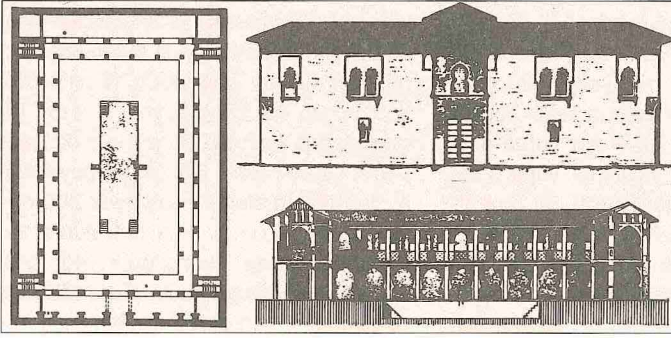
Bağdat'ta Abbâsîler dönemi bîmâristan tesisleri ile sağ alt köşede Selçuklular devrinde Doğu Bağdat'ta bîmâristan ve medreselerin konumu (Le Strange'nin planı üzerinde A. Terzioğlu tarafından tesbit edilerek işaretlenmiştir)

cut olduğu bilinmektedir (Terzioğlu, *Diss. TU*, s. 42-52; Ahmed Îsâ, s. 198, 201-202, 204, 266-269). Abbâsîler döneminde hastahanecilik ve halk sağlığı alanındaki gelişmenin bir kanıtı da ünlü hekim Sinân b. Sâbit'in tavsiyesi ve vezir Ali b. Îsâ'nın emriyle hekimlerin her gün hapishanelere gidip hasta muayene etmeleri ve onlar için çeşitli ilâçlar hazırlamalarıdır (İbn Ebû Usaybia, s. 301). Yine vezir Ali b. Îsâ'nın bir fermanı ile Aşağı Irak'ta Sevâd bölgesi köylerine hekimlerle birlikte bir seyyar hastahanenin gönderildiği ve tabip Sinân b. Sâbit'le vezir Ali b. Îsâ'nın yazışmalarından bu seyyar bîmâristanda müslümanlarla birlikte gayri müslimlerin de muayene ve tedavilerinin yapıldığı öğrenilmekte (İbnü'l-Kıftî, s. 193; İbn Ebû Usaybia, s. 301), böylece o dönemdeki bîmâristanları seyyar ve sabit olarak ikiye ayırmak mümkün olmaktadır.

O dönemde her türlü hastalığın tedavi edildiği tam teşekküllü birer hastahane görünümünde olan bîmâristanlardan başka sadece akıl hastaları ile meşgul olan tekke niteliğinde hastahanelerin de bulunduğu, Halife Mütevekkil-Alellah zamanında (847-861) ünlü dilci Müberred tarafından Bağdat ile Vâsıt arasındaki Deyrihizkıl'da kurulmuş böyle bir müessesenin ziyaret edilmesinden anlaşılmaktadır. Deyrihizkıl'daki bu hastahane hakkında IX ve X. yüzyıl müelliflleri tarafından geniş bilgi verildiğine göre (Ya'kūbî, s. 321; Mes'ûdî, IV, 89; Yâkūt, II, 540-541) hiç şüphesiz burası, sadece delilerin tedavisine tahsis edildiği belgelerle ispat edilebilen en eski psikiyatrik hastahane olma vasfına, Avrupalılar'ın bu hususta ileri sürdükleri 1409'da İspanya'da kurulan Hospital General Valencia'dan veya 1404'te altı akıl hastasının yatırıldığı bilinen Londra'daki Bethlehem Hastahanesi'nden daha lâyıktır (Terzioğlu, *Diss. TU*, s. 42). IX. yüzyılda bîmâristanlarda diğer hastaların yanı sıra akıl hastalarının da tedavi edildiğini gösteren en güzel örnek olarak, 872 yılında Türk asıllı Ahmed b. Tolun'un Mısır'da Fustat'ta kurduğu kendi adıyla anılan bîmâristanı zikretmek mümkündür. Bugün hâlâ ayakta duran İbn Tolun Camii'nin yanında bir çifte hamamla birlikte yaptırılan İbn Tolun Bîmâristanı hakkında Makrîzî'nin verdiği bilgilerden, burada hastaların özel hastahane elbiseleriyle yattıkları, hekimler tarafından tedavi edildikleri, ilâç ve yemeklerinin önlerine getirildiği öğrenilmektedir. İbn Tolun'un, inşası için 60.000 dinar tahsis ettiği bu bîmâristana köle ve askerler dışında zengin fakir herkes kabul edilirdi. İbn Tolun her cuma hastahaneye giderek inceleme yapar, hekim ve hastalarla görüşürdü. Bu ziyaretlerinden birinde, deli olmadığı halde tedavi altına alındığını iddia eden akıl hastalarından birisi kendisinden Arîş'te yetişen bir elma arzu ettiğini söyler. Bunun üzerine Ahmed b. Tolun hemen elmanın temin edilmesini emreder. Fakat deli elmayı eline alır almaz hükümdarın göğsüne fırlatır. Ahmed b. Tolun delinin hemen tecrit edilmesini emrederek hastahaneyi terkeder (*el-Ḫıṭaṭ*, II, 405-406). Yine Makrîzî'nin verdiği bilgilerden, tıp ve psikiyatri tarihinde büyük bir öneme sahip olan bu bîmâristanın 872 yılında kurulmasına rağmen, teknik imkânlar bir tarafa bırakılırsa, hasta bakım ve hizmetleri yönünden bugünkü modern hastahanelerin vasıflarını taşıdığı anlaşılmaktadır. Mısır'da İbn Tolun'dan sonra devlet kuran İhşîdîler'in dördüncü hükümdarı Kâfûr el-İhşîdî de 957 yılında Fustat'ta Bîmâristânü'l-Esfel adıyla anılan bir hastahane tesis etmişti (Makrîzî, II, 406; Ahmed Îsâ, s. 74).

İslâm dünyasının X. yüzyılda kurulan en ünlü hastahanesi, Bağdat'ın batısında Dicle'nin kenarında Büveyhî Emîri Adudüddevle'nin 981 yılında yaptırdığı Bîmâristân-ı Adudî'dir (İbn Ebû Usaybia, s. 211, 342, 349, 415-416; Ebü'l-Ferec, s. 299). Burasının Halife Mansûr tarafından inşa ettirilen Huld Sarayı'ndan hastahaneye çevrildiği de söylenir (*İA*, II, 199). Bîmâristân-ı Adudî, Dicle nehrinden özel bir sistemle suyunu alan konforlu bir klinik niteliğindeydi. Bir rivayete göre hastahane kurulmadan önce Ebû Bekir er-Râzî şehrin çeşitli yerlerinde ağaçlara et parçaları asarak bir süre bekletmiş ve etin en geç çürüdüğü semtte bu hastahanenin yapılmasını istemiştir; ayrıca Adudüddevle Râzî'yi 100'den fazla hekim arasından bizzat seçmiştir. Ancak Râzî bîmâristanın kuruluşundan elli yıl önce ölmüş olduğundan burada çalışmasına imkân yoktur. İbn Ebû Usaybia'nın da işaret ettiği gibi (s. 415) bu yanlışlığın sebebi, Bîmâristân-ı Adudî ile Râzî henüz hayatta iken Bağdat'ta kurulan Bîmâristânü'l-Mu'tazıdî'nin yazılışının (العضدى - المعتضدى) benzerliği olsa gerektir (*EI²*, I, 1224). İlk kurulduğu zaman hastahanede, aralarında dahiliyeci, göz hekimi (kehhâl), cerrah ve ortopedist (mücebbir) gibi uzmanların da bulunduğu yirmi dört hekim çalışıyordu (İbnü'l-Kıftî, s. 235-236; İbn Ebû Usaybia, s. 415). Bîmâristanda haftada iki gün ve iki gece nöbet tutan hekim Cibrâîl b. Ubeydullah b. Buhtîşû'un aldığı maaş ayda 300 dirhemdi (İbnü'l-Kıftî, s. 148). Selçuklular zamanında Sultan Tuğrul'un (1040-1063) emriyle veziri Amîdülmülk el-Kündürî veya Bağdat'ın ileri gelenlerinden Şeyh Abdülmelik b. Yûsuf tarafından yeniden düzenlenen hastahanede hekim sayısı yirmi sekize çıkarılmış ve yoğun bir şekilde tıp eğitimine de başlanarak burası o dönemin en büyük tıp merkezine dönüştürülmüştür (Bündârî, s. 32-33; İbnü'l-Fuvâtî, s. 64; Ahmed Îsâ, s. 189-190). 17 Mayıs 1184 tarihinde Bağdat'ı ziyaret eden İbn Cübeyr, bir saraya benzettiği bu hastahanede hekimlerin pazartesi ve perşembe günleri hastaları muayene ederek gereken ilâçları tavsiye ettiklerini belirtmektedir (*er-Riḥle*, s. 201). Moğollar'ın 1258'de Bağdat'ı zaptetmesine kadar faal olan Bîmâristân-ı Adudî'den bugüne hiçbir iz kalmamıştır. Selçuklular döneminden önceye ait herhangi bir İslâm hastahanesi günümüze kadar harabe halinde dahi ulaşmadığı gibi Ebû Bekir er-Râzî'nin *Kitâb fî ṣıfâti'l-bîmâristânî*'si ve XI. yüzyılda Meyyâfarikīn Hastahanesi'nin başhekimi olan Zâhidü'l-ulemâ el-Fârikî'nin *Kitâbü'l-Bîmâristânât*'ı gibi hastahaneler hakkında yazılmış çeşitli kitaplar da zamanımıza kadar gelmemiştir (bk. İbnü'l-Kıftî, s. 272; İbn Ebû Usaybia, s. 341, 414-415).

Kuzeybatı Afrika ve İspanya'da Bîmâristan Tesisleri. Mağrib ve Endülüs'te kurulan bîmâristanların hemen hiçbiri eski haliyle bugüne kadar ulaşmamıştır. Tunus'ta bulunan en eski bîmâristan, Ağlebî Emîri I. Ziyâdetullah (817-838) tarafından Kayrevan şehrinin Dimne mahallesindeki büyük caminin yakınında tesis edilmişti. Bu bîmâristan hasta koğuşları, ziyaretçilerin bekleme odaları ve bir küçük mescidle dinî derslerin verildiği bir dershaneden meydana geliyor ve burada tayin edilmiş hekimlerle Sudanlı hasta bakıcı kadınlar hastaların tedavileriyle meşgul oluyorlardı (Hasan Abdülvehhâb, s. 907, 916; Hamarneh, s. 375). Zerkeşî'ye göre Tunus'ta hasta ve sakat müslümanlar için ilk hastahaneyi Hafsî sülâlesinden Ebû Fâris yaptırmış ve binanın inşaatı 1420'de tamamlanmıştı (*Târîḫu'd-devleteyn*, s. 102).

Nasrî Sultanı V. Muhammed'in Gırnata'da inşa ettirdiği bîmâristanın plan ve kesiti (Gailhabaud'dan)

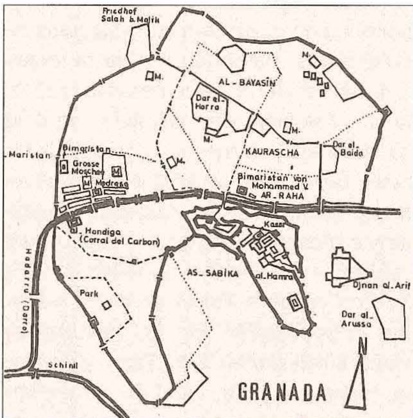
Fas'taki ilk büyük bîmâristan hakkında mevcut yegâne bilgi, Merakeş'te Muvahhidler Sultanı Ya'kūb el-Mansûr (1184-1199) tarafından kurulmuş olduğudur. Hastahanelerin yapımına büyük önem veren bu sultan sarayına İbn Tufeyl, İbn Rüşd, İbn Zühr el-Hafîd ve oğlu Abdullah b. Hafîd gibi devrinin en ünlü hekimlerini çağırdıktan sonra müslümanlar için büyük bir hastahane inşa ettirdi; bu hastahane Abdülvâhid el-Merrâkûşî'nin de tarif ettiği gibi muhteşem bir bina idi (*el-Muʿcib fî telḫîṣi aḫbâri'l-Maġrib*, s. 209). Aynı hükümdarın ülkesinin çeşitli yerlerinde akıl hastaları, cüzzamlılar ve körler için de hastahaneler yaptırdığı bilinmektedir. Büyük Merînî sultanları Ebû Yûsuf Ya'kūb, Ebü'l-Hasan el-Merînî ve Ebû İnân el-Merînî bu tesisleri korumuşlar ve kendileri de ayrıca çeşitli hastahaneler inşa ettirmişlerdir. 1349-1358 yılları arasında hükümdarlık yapan Ebû İnân'ın çağdaşı İbn Battûta (ö. 1383), bu sultanın ülkesinin hemen her şehrinde bir hastahane yaptırdığını, buralarda çalışan hekimlerin ve kullanılan ilâçların masraflarını karşılamak üzere de çok sayıda vakıf kurduğunu belirtmektedir (*er-Riḥle*, s. 43, 663). Daha sonra başa geçen hükümdarlar bu vakıfların gelirlerini kendileri almışlar, böylece hastahaneler gerileyerek ortadan kalkmışlardır. Merakeş'teki meşhur Muvahhid Hastahanesi hiçbir iz bırakmadan yok olmuş, aynı yerde Sa'dî Sultanı Abdullah el-Gālib Billâh'ın (1557-1574) kurduğu hastahane ise faaliyeti durduktan sonra kadınlar hapishanesi olarak kullanılmıştır (Selâvî, V, 39). Leo Africanus, XVI. yüzyılın başında Fas şehrindeki bir hastahaneyi tamamen harap halde gördüğünü, burasının mahkûmlarla tehlikeli akıl hastaları için tecrit yeri olarak kullanıldığını belirtmektedir (*Description de L'Afrique*, II, 78). Alevî Sultanı Mevlâ Abdurrahman 1247'de (1831-32) Selâ'da Seydî b. Âşir Türbesi'ne bitişik bir hastahane yaptırmıştı; fakat yakın zamana kadar faaliyette olan bu hastahanede hastalar iyileşme umudunu hekimlerden değil türbede yatan ermişten bekliyorlardı.

Fas'ta cüzzamlılar genellikle şehrin dış mahallerinde **hâre** denilen semtlere yerleştirilirlerdi. Önceleri Fas-Tilimsân (Tlemsen) yolu üstündeki Bâbülhavha civarında toplanan bu hastalar, XIII. yüzyılın ilk yarısında Bâbüşşerîa'nın dışındaki mağaralara götürülmüşlerdir. Müslümanların hâkimiyeti altındaki İspanya'da ise cüzzamlıları tecrit için şehirlerin dışında özel hastahaneler (leprosarium) tesis edilmişti. Meselâ Kurtuba (Cordova) yakınlarında Vâdilkebîr'in (Guadalquivir) sol kenarındaki Münyetü Aceb Sarayı'nın yakınında böyle bir tesisin kurulduğu bilinmektedir (Lévi-Provençal, III, 434).

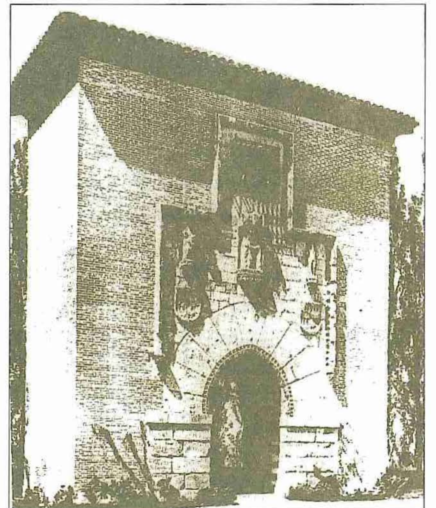
Makkarî'nin belirttiğine göre İslâmî devirde Kurtuba'da elli bîmâristan faal durumda idi (*Nefḥu't-ṭîb*, II, 97; Schmidt, s. 5). Fakat İspanya'daki bu İslâm hastahaneleri hiçbir iz bırakmadan yok olmuşlardır. Yalnız Nasrî Sultanı V. Muhammed'in 1375 yılında Gırnata'da inşa ettirdiği bir bîmâristan İspanyollar tarafından darphâne olarak kullanılmaya devam etmiştir. Bu bina da 1844'te ortadan kaldırılmış, ancak Fransız mimarı Gailhabaud rölövelerini yapmıştır. Bu yaptığı rölöveden, bîmâristanın bir iç avlu etrafında sütunlu galerilerle çevrili iki katlı bir yapı olduğu ve kendisinden 100 yıl önce 1274'te Tokat'ta Muînüddin Süleyman Pervâne tarafından yaptırılan ve halen Gökmedrese adıyla ayakta duran Selçuklu hastahanesine (bugün müze) çok benzediği anlaşılmaktadır (Terzioğlu, *Diss.TU*, s. 58-62; Gailhabaud, VI, 414). Her ne kadar bugün Granada Müzesi'nde bulunan kitâbesinde buranın her türlü hastalığın tedavi edildiği, o güne kadar eşi görülmemiş güzellikte bir hastahane olduğu söyleniyorsa da bu ifade biraz mübalağalı gibidir; çünkü yalnız Endülüs genelinde değil Gırnata'da dahi buna benzer pek çok binanın varlığı bilinen bir husustur. İslâm sanatları tarihçisi E. Kühnel'in eski kaynaklara dayanarak yaptığı Nâsırîler dönemi Gırnata planında, şehrin surlarındaki kapılardan büyük camiye yakın olan batıdakine "Bâbülmâristan" denildiği görülmekte ve bu husus Elhamra Sarayı'nın yakınında yer alan V. Muhammed'in yaptırdığı bu bîmâristandan başka o civarda da bir bîmâristanın bulunduğunu göstermektedir (Terzioğlu, *Diss.TU*, s. 57, 58).

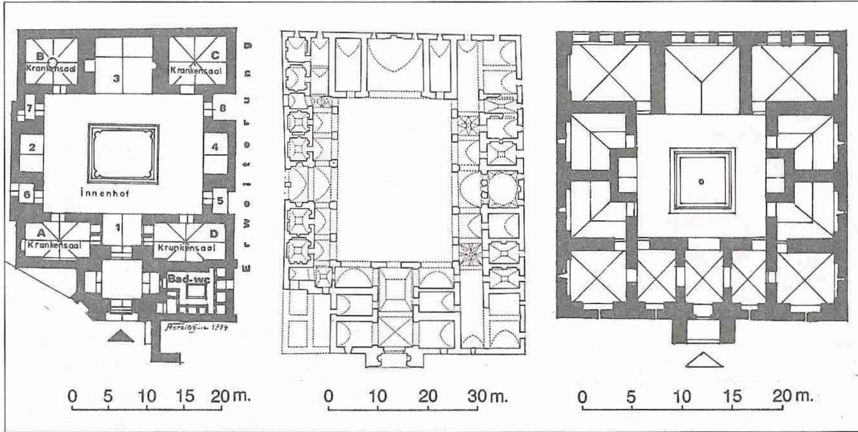
Endülüs'te İslâmî devir sona erdikten sonra da müslüman mimarlar İspanyol prens ve prensesleri hatta papazları için sarayların yanı sıra hastahaneler de yapmışlardır. Meselâ Madrid'de Hospital de Latina, İspanyolca vakfiyesinde belirtil-

Nasrîler döneminde Gırnata'da bîmâristanların konumu (E. Kühnel'den)

Hospital de la Latina'nın cümle kapısı - Madrid

Şam'daki Nûreddin Bîmâristanı'nın planı (A. Terzioğlu'ndan), Keykâvus Dârüşşifâsı'nın planı ve Dımaşk'ta 1248'de tesis edilen Kaymerî Bîmâristanı'nın planı

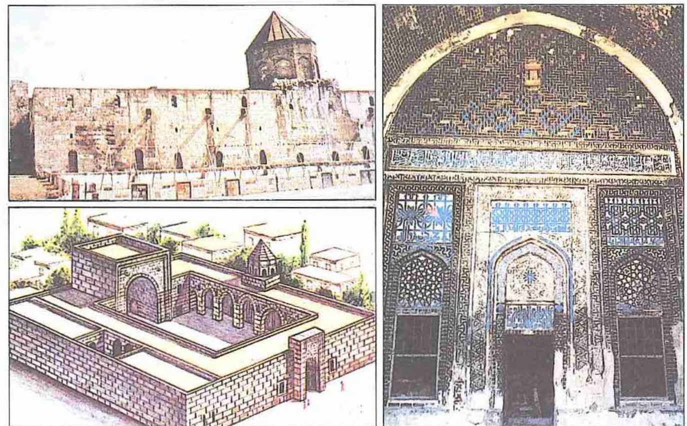
diğine göre müslüman mimar Hasan tarafından inşa edilmiştir (Juan, s. 241). Bu hastahanenin cümle kapısı bugün hâlâ ayakta olup o zamanki İslâm ve Avrupa mimarisinin bir sentezidir.

Selçuklu Döneminde Bîmâristan, Bîmârhâne ve Dârüşşifâ Adı Altında Kurulan Hastahaneler. Selçuklular'ın 1055'te Doğu İslâm dünyasının hâkimi ve koruyucusu olarak Çin ve Hindistan'dan Akdeniz'e kadar yayılmalarının sadece Türk-İslâm tarihi için değil Avrupa tarihi için de bir dönüm noktası teşkil ettiği, ancak son zamanlarda yapılan araştırmaların ışığında anlaşılmaya başlamıştır. Avrupa'da Rönesans devrinin doğmasında Türkler'in oynadığı rol etraflıca incelendiğinde Selçuklular'ın Avrupa kültürünü, özellikle Avrupa tıbbını, hastahanelerini ve üniversite kuruluşlarını ne kadar çok etkiledikleri daha belirli bir şekilde ortaya çıkacaktır.

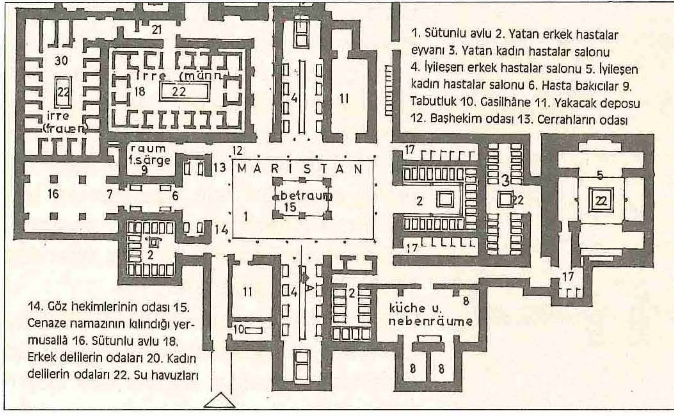
Bazı kaynaklarda belirtildiğine göre ilk Selçuklu hastahanesi ve tıp medresesi Alparslan'ın (1063-1072) veziri Nizâmülmülk tarafından Nîşâbur'da kurulmuştur (Sübkî, IV, 314). Ne yazık ki bu ilk Selçuklu medrese ve hastahanesi de Karahanlı Hükümdarı Tamgaç Buğra Han tarafından Semerkant'ta tesis edilen hastahane ve Bîrûnî'nin (ö. 1061 [?]) *Kitâbü'ṣ-Ṣaydele* adlı eserinde zikrettiği Gazneliler döneminde Gazne'de bulunan hastahane gibi bugün ortadan kalkmış durumdadır (Terzioğlu, *KOr.*, X/1-2, s. 144). Selçuklular'ın 1055'ten itibaren Bağdat, Şîraz, Berdesîr, Kâşan, Ebher, Zencan, Gence, Harran ve Mardin'de kurdukları bîmâristanlar da ortadan kalkmıştır.

Bugüne ulaşabilen Selçuklu bîmâristanlarından Şam'daki Nûreddin Hastahanesi (1154), Kayseri'deki Gevher Nesibe Dârüşşifâsı ve Gıyâseddin Keyhusrev Tıp Medresesi (1206), Sivas'taki Keykâvus Dârüşşifâsı (1217), Divriği'deki Behram Şah'ın kızı Turan Melik'in hastahanesi (1228), Tokat'taki Gökmedrese denilen Pervâne Bey Dârüşşifâsı (1275) ile Çankırı'da Atabey Ferruh (1235) ve Kastamonu'daki Ali b. Pervâne hastahanelerinin (1272) incelenmesiyle Selçuklular'ın, bunların haç şeklindeki dört eyvanlı planları ile sonradan Avrupa'da gotik mimarinin gelişmesinde rol oynayan kubbe konstrüksiyon özelliklerinin yanı sıra on iki hayvanlı takvimlerinden esinlenen hayvan figürleriyle ay ve güneş motiflerini birlikte Ön Asya'ya eski vatanları Türkistan'dan getirdikleri anlaşılmaktadır. Selçuklu bîmâristanları, sadece günümüze ulaşan en eski İslâm hastahaneleri oldukları için değil aynı zamanda Avrupa'da İslâm kültürünün en etkili dönemini teşkil eden Haçlı seferleri sırasında faal bulundukları için de dünya hastahane tarihi ve hastahanelerin genealojisini araştırma açısından büyük öneme sahiptirler.

Selçuklular döneminde genel bîmâristanlardan başka sadece akıl hastalarının tedavisiyle uğraşan Bağdat'taki Deyrihizkıl Tekkesi gibi müesseselerle cüzzamlıların tecrit edilerek bakıldığı miskinler tekkesi veya cüzzamhâne denilen hastahaneler de kurulmuş ve bunlardan Anadolu'da bulunanlar Osmanlılar tarafından yakın zamanlara kadar işletilmiştir. Meselâ Afyon dolaylarındaki Karacaahmet Tekkesi ile Burdur yakınlarında Onacak'taki Melek Dede Türbesi bunlardandır. Erzurum civarında şimdiki adı Deli Baba olan köyde akıl hastalarının tedavisiyle uğraşan Selçuklular'a ait böyle bir tekkenin XV. yüzyılın başlarında faal olduğu, İspanya kralının Timur'a gönderdiği elçi Klavijo'nun seyahatnâmesinden öğrenilmektedir. Semerkant'a giderken buradan geçen Klavijo'nun yazdığına göre Deli Baba köyünde akıl hastalarının tedavisiyle meşgul olan dervişler yaşıyor ve buraya getirilen hastalar onların telkinleriyle ve meşguliyet tedavileriyle şifa buluyorlardı. Bu tekkenin kapısında bir püskül ve bir ay tasviri görülmekteydi (Klavijo, s. 79). Kayseri ve Sivas'taki Selçuklu şifâhânelerinde de ay ve güneş tasvirlerinin kazılı olması, Klavijo'nun verdiği bu bilgiye büyük bir değer kazandırmaktadır. Selçuklular döneminde Konya'da cüzzamlıların tecrit edildiği Sıracalılar Tekkesi denilen bir mü-

Sivas'taki Keykâvus Dârüşşifâsı, dârüşşifânın rekonstrüksiyonu (Süheyl Ünver'den) ve içinden bir detay

Kahire'deki Kalavun Bîmâristanı'nın planı (Pascal Coste'den)

essese kurulduğu ve Sultan Alâeddin Bîmâristanı'ndan iki hekimin muayenesinden sonra cüzzamlı olanların buraya alındığı, F. Nafiz Uzluk'un Konya şer'iyye sicilleri üzerinde yaptığı araştırmalardan öğrenilmektedir (Terzioğlu, *Heilkunst*, s. 1). Selçuklular döneminde Kayseri, Sivas, Kastamonu ve Tokat'ta da buna benzer tesislerin bulunduğu Başbakanlık Arşivi'ndeki belgelerden anlaşılmaktadır (*a.g.e.*, s. 2).

Çeşitli hastalıkların tedavisi için birçok hamam ve kaplıcanın da kurulduğu Anadolu'daki esas Selçuklu hastahanelerini eski kaynaklardan elde edilen bilgilerin ışığında şu dört sınıfa ayırarak incelemek mümkündür:

1. **Seyyar Bîmâristanlar.** Selçuklu Sultanı Melikşah'ın ordusunda, tabiplerle hastaların ve alet edevatın 100 deve ile taşındığı bir seyyar bîmâristan vardı (Ünver, *Selçuklu Tababeti*, s. 11). Kaynaklara göre ünlü hekim Ebü'l-Hakem el-Bâhilî el-Endelüsî (ö. 1155), 'Irak Selçuklu Sultanı Mahmûd'un (1118-1131) ordusundaki kırk deve ile taşınan ve karargâh yerlerinde kurulan seyyar bîmâristanda tabipti (İbnü'l-Kıftî, s. 405; İbn Hallikân, III, 123-124). Ayrıca Selçuklu Sultanı Mahmûd'un ordusunda Azîzüddin Ebû Nasr Ahmed b. Hâmid tarafından başka bir seyyar hastahane daha tesis edilmişti ki bunun hekim ve ağırlıkları da 200 deve ile taşınıyordu (Bündârî, s. 129-130). Mısır'da Memlük sultanlarının Selçuklular'ın bu geleneğini sürdürdükleri ve bir yere giderken seyyar hastahanelerini yanlarında götürdükleri bilinmektedir (Makrîzî, II, 200; Ahmed Îsâ, s. 14-15).

2. **Kervansaray Bîmâristanları.** Selçuklu İmparatorluğu'nun hemen her yöresinde, özellikle Anadolu'da kurulmuş olan kervansaraylarda, hastalanan yolcular için birer bîmâristan bulunduğu Kalkaşendî ve İbn Fazlullah el-Ömerî tarafından belirtilmektedir (*Ṣubḥu'l-a'şâ*, XIV, 152-157; *Mesâlikü'l-ebṣâr*, s. 10-14). Kayseri yakınlarındaki Karatay Hanı'nın vakfiyesinde yer alan hasta yolcuların tedavisi için ilâç ve meşrubat tayini hakkındaki şartlar, bu iki müellifin verdiği bilgiyi doğrulamaktadır (bk. Turan, s. 58).

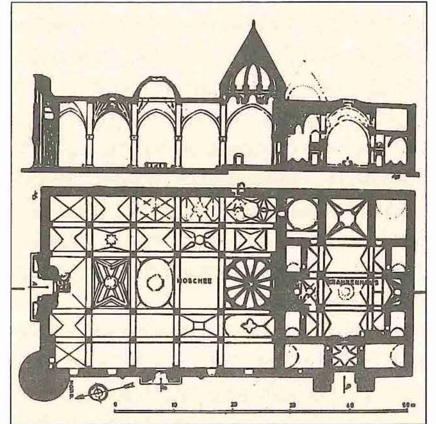
3. **Saray Bîmâristanları.** Selçuklular döneminde saraylarda da bîmâristanlar kurulmuştu. Meselâ Kirman Selçukluları'ndan I. Turan Şah'ın (1085-1097) başşehri Berdesîr'in dışında bir saray ile onun güneyinde bir cami ve hepsi birbirine bitişik olmak üzere bîmâristan, medrese, hankah, hamam ve ribâttan oluşan bir yapı kompleksini 478 (1085-86) yılında tesis ettiği bilinmektedir (*Bedâyi'u'l-ezmân fî veḳāyi'i Kirmân*, s. 19). Turan Şah'ın sarayında kurduğu bu hastahane herhalde saray mensupları ve muhafızları için olsa gerektir. Çünkü daha sonra I. Muhammed de (1142-1156) şehir halkının ihtiyaçlarını karşılamak üzere Berdesîr'in dışında medrese, ribât, mescid ve kendi türbesiyle birlikte bir de bîmâristan inşa ettirmişti (*a.g.e.*, s. 27). Selâhaddîn-i Eyyûbî, Selçuklu Atabegi Nûreddin Zengî'nin kumandanı iken Kahire'yi zaptettiğinde (1181) oradaki Fâtımî sarayının bir bölümünde bir hastahane kurmuştu (Ahmed Îsâ, s. 76-77). Şeref Han da bu hastahanenin bir saray hastahanesi olduğunu belirtmektedir (*Şerefnâme*, I, 92). Selçuklu saray hastahaneleri geleneği Osmanlılar'a ve Moğollar döneminde de Çin'e kadar tesir etmiştir.

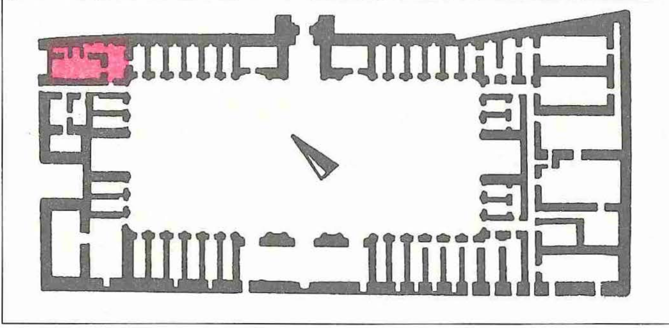
4. **Halkın Sağlığı ve Tıp Eğitimi İçin Kurulan Genel Hastahane Niteliğindeki Bîmâristanlar.** Selçuklular döneminde ilk medrese ve ilk bîmâristanı Nîşâbur'da yaptıran vezir Nizâmülmülk, 1066 yılında Bağdat'ta yaptırdığı ünlü Nizâmiye Medresesi'nde bir hastahane kurmuştu (Hâfız-ı Ebrû, vr. 53a). Yine Bağdat'ta Alparslan'ın oğlu Melik Tutuş adına kurulan Bîmâristânü'l-Tutuşî de Tutuşiye Medresesi ile birlikte Nizâmiye Medresesi'nin yer aldığı Dicle'nin doğu yakasında bulunuyordu (Streck, I, 142; Sarre-Herzfeld, II, 161).

Selçuklular'dan bir süre önce Büveyhoğulları'ndan Adudüddevle tarafından Bağdat'ta kurulan Bîmâristân-ı Adudî'nin Cündişâpûr okulu gibi ünlü bir tıp merkezi olduğu ve Selçuklular zamanında Sultan Tuğrul'un emriyle Amîdülmülk el-Kündürî tarafından yeniden düzenlenmesinden sonra burada tıp eğitiminin de yapıldığı ve o dönemin en büyük tıp merkezine dönüştüğü kaynaklardan öğrenilmektedir (yk. bk.). Hastaların tedavisi yanında burada ayrıca devrin en ünlü hocaları tıp öğrencilerine ders veriyorlardı (Ahmed Îsâ, s. 188, 193 vd.; Elgood, *A Medical History of Persia and the Eastern Caliphate*, s. 161-238). Cündişâpûr'daki tıp okulunda yetişen Sâbûr b. Sehl'in yazdığı *Kitâbü'l-Aḳrâbâẕîn el-kebîr*'in, Selçuklular döneminde Bîmâristân-ı Adudî'de ilâçların hazırlanması için ana kaynak olarak kullanıldığı ve bu hastahanede Selçuklu Sultanı Sencer devrinde başhekimlik yapan İbnü't-Tilmîz'in de böyle bir akrâbâzîn ile diğer bazı eserler yazdığı ve tıp dersleri verdiği bilinmektedir (geniş bilgi için **bk. AKRÂBÂZÎN**).

Selçuklular döneminde ünlü bir tıp akademisi haline dönüşen Bîmâristân-ı Adudî'de eğitim gören öğrencilerin doktora tezi mahiyetinde bir risâle hazırladıkları, 1178 yılında Galenos'un hıfzıs-

Divriği Ulucamii ile Turan Melik Dârüşşifâsı'nın plan ve kesiti (A. Gabriel'den)

Selçuklular döneminde 1227'de Bağdat'ta inşa edilen Müstansıriye Medresesi ve içindeki bîmâristan (H. Schmid'den)

sıhhası üzerine yazılan ve önsözünde baştabip Ebû Saîd el-Herevî tarafından okunup tez olarak kabul edildiği belirtilen *Kitâbü Câlînûs fî tedbîri'ṣ-ṣıḥḥa* adlı bir eserden anlaşılmaktadır (Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 3594). Bugüne ulaşmış en eski tıp doktora tezi olan bu çalışma, bu usulün Avrupa'daki tıp fakültelerini de etkilediği Selçuklular döneminde İslâm hastahanelerinin tıp eğitiminde ulaştıkları gelişmeyi göstermesi bakımından önemlidir.

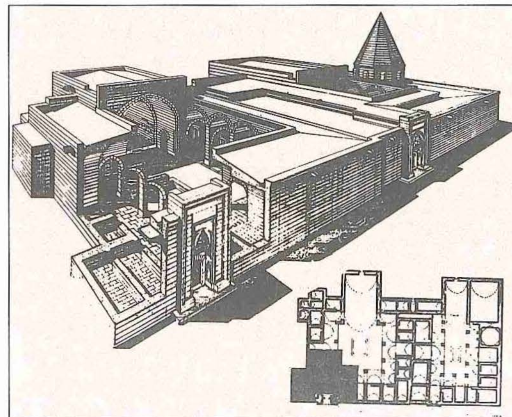
Bağdat'ta 1223'te Halife Müstansır-Billâh tarafından inşa ettirilen Müstansıriye Medresesi de diğer ilimlerin yanı sıra içindeki hastahanede tıp eğitiminin yapıldığı bir üniversite mahiyetinde idi. Bu medresenin tesisinden sonra Bîmâristân-ı Adudî'nin önemini kaybetmeye başladığı ve Nizâmiye Medresesi ile birlikte her ikisinin de Hülâgû'nun Bağdat'ı zaptı sırasında harabeye döndüğü bilinmektedir.

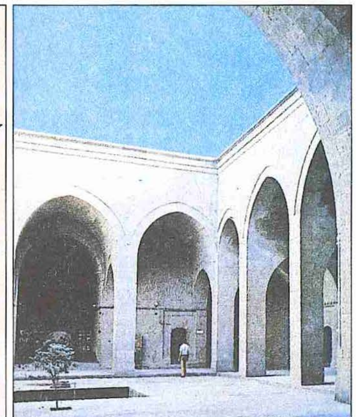
Selçuklular döneminde Şam'da Atabeg Nûreddin Zengî'nin 1154'te kurduğu kendi adıyla anılan bîmâristan çok önemli bir tıp merkezi olarak ortaya çıkmıştır. Nûreddin Zengî bu hastahaneyi, Haçlı seferleri sırasında esir aldığı bir Frank kralından alınan fidye ile yaptırmıştı. İslâm dünyasında Bîmâristân-ı Âzam adıyla büyük bir üne sahip olan Nûreddin Bîmâristanı'nı kuruluşundan otuz yıl sonra ziyaret eden İbn Cübeyr, burada yapı bakımından birbirine benzeyen biri yeni, diğeri eski iki bîmâristanın bulunduğunu, yeni olanında yani Nûreddin Bîmâristanı'nda hekimlerin her gün sabahın erken saatlerinde viziteye çıktıklarını ve hastalara verilecek ilâçlarla yiyecekleri tayin ettiklerini söylemektedir (*er-Riḥle*, s. 255-256). İbn Cübeyr'in sözünü ettiği eski bîmâristan, 1104'te ölen Suriye Selçuklu Hükümdarı Dukak b. Tutuş'un Şam'ın Bâbülberîd kesiminde tesis ettiği hastahane olsa gerektir; çünkü tarihçi İbn Asâkir de (ö. 1176) eserinde Dukak b. Tutuş'un Şam'daki bîmâristanından bahseder (Elisséeff, s. 267). Nûreddin Bîmâristanı, Orta Asya Türk evleri ve Selçuklu medreseleri gibi bir iç avlu etrafında çift eksenli haç şeklinde kurulmuş dört eyvanlı bir yapı olup orijinal haliyle bugüne kadar ulaşan en eski Selçuklu hastahanesidir. Burası aynı zamanda, XIII. yüzyılda yetiştirdiği ünlü göz hekimi ve tıp tarihçisi İbn Ebû Usaybia'nın *Ṭabaḳātü'l-etibbâ*ʾ adlı eserinde yazdıkları sayesinde tıp eğitiminin nasıl yapıldığına dair en geniş bilgiye sahip olduğumuz kurumdur.

İbn Ebû Usaybia, Nûreddin Zengî tarafından bu hastahanenin başhekimliğine getirilen Ebü'l-Mecd b. Ebü'l-Hakem'den bahsederken onun önce yanında asistanları olduğu halde koğuşlarda hastaları nasıl muayene ettiğini, onlara gerekli perhiz ve ilâçları tavsiye ettikten sonra girişin karşısındaki büyük eyvanda öğrencilerine çeşitli hastalık vak'alarını, Galenos, Râzî, İbn Sînâ gibi eski üstatların eserlerine ve kendi görüşlerine göre değerlendirerek nasıl açıkladığını ve günde üç saat pratiğe dayalı teorik dersleri nasıl verdiğini ayrıntılı bir şekilde anlatır (*ʿUyûnü'l-enbâ*ʾ, s. 628). Burada hangi sınıflarda hangi derslerin ve kitapların okutulduğu belirtilmiyorsa da öğrencilere hasta yatağı başında pratik tıp eğitiminin verildiği ve buna dayalı teorik derslerde de özellikle Hipokrat, Galenos, Râzî ve İbn Sînâ'nın eserlerinin esas alındığı anlaşılmaktadır. Ayrıca bu hastahanede hocalık yapan Dahvâr'ın da Fahreddin el-Mardînî'den İbn Sînâ'nın *el-Ḳānûn fi'ṭ-ṭıbb*'ını okuduğu bilinmektedir. Nûreddin Bîmâristanı'nda önce göz hekimi, sonra müderris olan Dahvâr'ın burada yetiştirdiği öğrencilerden İbnü'n-Nefîs, *el-Ḳānûn fi'ṭ-ṭıb*'daki anatomi bölümü için yazdığı *Şerḥu teşrîḥi'l-Ḳānûn li'bni Sînâ* adlı eserinde İbn Sînâ'nın anatomiyle ilgili düşüncelerinin tenkidini yaparken Miguel Servedo (ö. 1558) ve Realdo Colombo'dan (ö. 1560'tan sonra) çok önce akciğer kan dolaşımını keşfetmiş ve doğru olarak tanımlamıştır (Meyerhof, s. 42; Ullmann s. 176-177). Dahvâr'ın öğrencileri İbnü'n-Nefîs ile İbn Ebû Usaybia'nın yine bu hastahanede yetiştirdikleri öğrencilerden İbnü'l-Kuf da İbn Sînâ'nın *el-Ḳānûn*'una bir şerh yazmış ve William Harvey ile Malpigi'den önce kan dolaşımında kılcal (kapiler) sistemin varlığını ileri sürmüştür (Ullmann, s. 177).

Nûreddin Bîmâristanı örnek alınarak 1284'te Kahire'de Memlük Sultanı Mansûr el-Kalavun'un kurduğu Kalavun Bîmâristanı'nda da aynı şekilde teori ve pratiğe dayalı tıp eğitimi yapıldığı ve bu-

Gevher Nesibe Dârüşşifâsı ile Gıyâseddin Keyhusrev Tıp Medresesi'nin rölövesi (M. Akok'tan) ve Gevher Nesibe Dârüşşifâsı'nın bugünkü durumu - Kayseri

ranın İbnü'n-Nefîs'in bağışladığı kitapları da ihtiva eden büyük bir kütüphaneye sahip olduğu bilinmektedir. Bu bîmâristan Kalavun tarafından, 8000 kişinin yaşadığı Kutbiyye adlı bir Fâtımî sarayı bazı değişiklikler ve ilâveler yapılmak suretiyle dört eyvanlı bir hastahane şekline sokularak yanında yer alan bir tıp medresesi ve kendi türbesiyle birlikte külliye biçiminde kurulmuştu (Makrîzî, II, 406-408; Herz, s. 1-43). Fransız mimarı Pascal Coste'in 1817-1826 yılları arasında planını yaptığı bu hastahane dört eyvanlı olup bunların haçvari kesiştikleri merkezî mekânın bir kubbe ile kapalı olduğu da Evliya Çelebi'nin tarifinden anlaşılmaktadır (*Seyahatnâme*, Süleymaniye Ktp., Beşir Ağa, nr. 452, X, vr. 45ª; Terzioğlu, *Diss. TU*, s. 91-97). Kaynaklara göre, Bîmâristânü'l-Mansûrî adıyla da tanınan Kalavun Bîmâristanı'nda Selçuklu hastahanelerindeki gibi her türlü hasta, hatta deliler dahi tedavi edilir ve çok sayıdaki hekim tarafından tıp öğrencilerine dersler verilirdi. Buranın Osmanlılar döneminde XVII. yüzyılda bile İslâm dünyasının en ünlü hastahane ve tıp merkezi olarak görev yaptığı bilinmektedir (Ahmed Îsâ, s. 44-48).

Selçuklular döneminde teori ve pratiğe dayalı tıp eğitiminin verildiği diğer bir önemli müessese de Kayseri'de 1204'te, Anadolu Selçuklu Hükümdarı Gıyâseddin Keyhusrev ile kız kardeşi Gevher Nesibe Hatun'un yan yana yaptırdıkları kendi adlarıyla anılan tıp medresesi hastahane kompleksidir (Gabriel, I, 90). Bugüne kadar eski halini muhafaza eden bu tıp merkezinde, Sultan Veled'in Kayseri hakkındaki bir şiirinden ünlü hekim ve astronom Kutbüddîn-i Şîrâzî'nin de bir süre çalışmış olabileceği anlaşılmaktadır (Uzluk, s. 5). Şam'daki Nûreddin Bîmâristanı 1239'da genişletildiğinde Kayseri'deki bu hastahane ve tıp medresesinin örnek alındığı görülmektedir. Ayrıca bu dönemde Basra'da da bir tıp medresesinin tesisi, tıp eğitiminin artık tam olarak akademik bir mahiyet aldığını göstermesi bakımından önemlidir. Tahsilini Bağdat Nizâmiye Medresesi'nde yapan ve Galenos'un osteolojiye ait yanlışlarını bulan ünlü hekim Abdüllatîf el-Bağdâdî'nin (ö. 1231), Erzincan'da Mengücükoğulları'ndan Alâeddin Dâvud b. Behrâm'ın yanında çalışırken hükümdarın kızı Turan Melik'in Divriği'de yaptırdığı kendi adıyla anılan ve bugün hâlâ ayakta duran şifâhânenin inşasında hekim sıfatıyla fikir beyan etmiş olması, Selçuklu döneminde hastahanelere verilen önemin bir işaretidir.

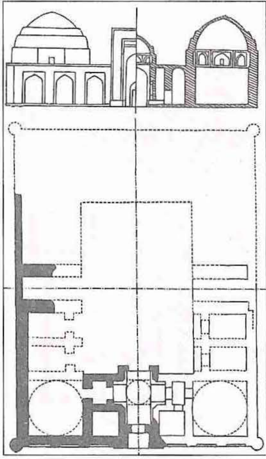
Selçuklular'ın son döneminde Amasya'da kurulan hastahanede (1309) tıp eğitiminin İlhanlılar'dan sonra Osmanlılar'da da devam ettiğini gösteren güzel bir örnek, bu hastahanede on dört yıl hekim ve hoca olarak çalışan Türk âlimi Sabuncuoğlu Şerefeddin'in 1465 yılında Ebü'l-Kāsım ez-Zehrâvî'nin meşhur *Kitâbü't-Taṣrîf*'ine ve kendi tecrübelerine dayanarak hasta ve hekim resimleriyle ameliyatların gösterildiği *Cerrâhiyye-i İlhâniyye* adıyla Türkçe bir eser yazması ve bu hastahanede öğrencisi olan Muhyiddin Efendi'nin daha sonra Osmanlı sarayında hekimbaşı, diğer bir öğrencisi ve *Mir'âtü'ṣ-ṣıḥḥa* adlı eserin müellifi Gıyâs b. Muhammed İsfahânî'nin de vatanı İran'a döndüğünde Safevî şahının saray hekimi olmasıdır (Terzioğlu, *TT*, s. 28-32; Elgood, *Safavid Medical Practice*, s. X-XII).

Selçuklu hastahanelerinde İbn Sînâ, Râzî, Galenos ve Hipokrat'ın eserlerinin yanı sıra İsmâil b. Hasan el-Cürcânî'nin *Ẕaḫîre-i Ḫârizmşâhî* adlı akrâbâzîninin de ders kitabı olarak okutulduğu tesbit edilmiş bulunmaktadır. Sultan Sencer dönemi (1117-1157) hekim ve astronomlarından Türk asıllı Nizâmî-i Arûzî'nin *Çehâr Maḳāle* adlı eserinin dördüncü makalesinde ve yine Selçuklular döneminde 1082'de yazılan *Ḳābûsnâme* adlı Farsça eserde tıp öğrencilerine hangi sınıfta, hangi eserlerin okutulduğuna dair ayrıntılı bilgilere rastlanmaktadır. Bunlarda ve diğer kaynaklarda verilen bilgiler, Ortaçağ'da Salerno, Montpellier ve Paris gibi Avrupa'nın önemli şehirlerindeki tıp fakültelerinde okutulan kitapların listesiyle (bk. Schipperges, s. 105-109) karşılaştırıldığında Selçuklular dönemindeki hastahanelerin Avrupa'da yalnız tıbbı ve hastahane mimarisini değil tıp eğitimini de etkilemiş olduğu görülür.

Ortaçağ'da Selçuklu Hastahanelerinde ve Avrupa Tıp Mekteplerinde Okutulan Kitaplar. Selçuklular Dönemi (XI-XIV. yüzyıllar). 1. yıl. Huneyn b. İshak, *el-Mesâ'il fi't-tıb*, *Medḫal fi't-tıb*; Hipokrat, *Aforizmalar* (*Fuṣûlü Buḳrâṭ*), *Mâ'ü'ş-şa'îr*; Nîşâbûrlu Nîlî'nin bu üç eser hakkında yazdığı şerh. 2. yıl. Râzî, *Kitâbü't-Ṭıbbi'l-Manṣûrî*; Galenos, *Summeria Alexandrinorum* (Galen'in on altı makalesi), *Teşrîḥ-i Büzürk*; Sâbit b. Kurre, *Ẕaḫîre*; Ebû Bekir Ecvînî, *Hidâye*; Ahmed Ferec, *Kifâye* (yahut *Ehliye*); Seyyid İsmâil b. Hasan el-Cürcânî, *Ẕaḫîre-i Ḫârizmşâhî*; Sehlî Mesîhî, *Ṣad Bâb*. 3. ve daha ileriki yıllar. Râzî, *Kitâbü'l-Hâvî*; Ali b. Abbas al-Mecûsî, *el-Kitâbü'l-Melekî*; İbn Sînâ, *el-Ḳānûn fi'ṭ-ṭıb*.

Salerno, Montpellier, Paris (XII-XVI. yüzyıllar). 1. yıl. Huneyn b. İshak (Johannitus), *Isagoge in artem parvam Galeni*; Hipokrat, *Aphorismen*, *Prognostikon*, *De regimine acutorum*. 2. yıl. Râzî (Rhazes), *Liber de medicina admansorem*; Galenos, *Summeria Alexandrinorum*; *De malicia complexionis*, *De ingenio complexionis*, *De ingenio sanitatis*, *De simplici medicina*, *De morbo et accidenti*, *De crisi et critis diebus*. 3. ve daha ileriki yıllar. Râzî, *Liber Continens*; Ali b. Abbas el-Mecûsî (Haly Abbas), *Liber regius*; İbnü'l-Cezzâr, *Viaticum*; İbn Sînâ (Avicenna), *Canon medicinae* (XVII. yüzyılda Vallodolid'de Özel Avicenna Kürsüsü kurulmuştur). Selçuklular döneminde Bağdat'a kadar gelerek orada topladığı Râzî ve Ali b. Abbas el-Mecûsî gibi ünlü İslâm hekimlerinin eserlerini Salerno'da Latince'ye tercüme eden Constantin Africanus vasıtasıyla bu eserlerin Salerno ve diğer Avrupa tıp fakültelerinde ders kitabı olarak okutulması, Selçuklular döneminde kurulan hastahanelerde tıp eğitimi alanında erişilen ilmî seviyenin Avrupa'yı etkilediğini göstermesi bakımından önemlidir.

Selçuklu döneminde 1072'de hekimlik ahlâkı üzerine *Kitâbü't-Teşvîḳi'ṭ-ṭıbbî* adlı bir kitap yazan Saîd b. Hasan el-Mütetabbib, on iki bab ve bir hâtimeden oluşan eserinde hekim-hasta ilişkilerini anlatırken hekim adaylarının hastahanedeki eğitimleri sırasında nasıl davranmaları gerektiği hususuna ayrı bir bölüm ayırmıştır. XII. yüzyıl âlimlerinden Abdurrahman b. Nasr eş-Şeyzerî'nin **hisbe*** teşkilâtına dair yazdığı *Nihâyetü'r-rütbe fî ṭalebi'l-ḥisbe* adlı eserde, hekimlerin mesleklerini icra edebilmeleri için muhtesibin huzurunda reîsületibbâ tarafından imtihan edilmeleri ve daha sonra "Hipokrat andı" içmeleri gerektiğinden söz edilmesi ve yemin metninin verilmesi çok önemlidir. Hipokrat andının Arapça'ya iyi bir tercümesi olan metindeki değişiklik, Yunan sağlık tanrıları yerine Allah'a yemin edilmesinden ibarettir. Selçuklular'daki bu kontrol sisteminin Katolik İspanya'da ve II. Friedrich zamanında (1197-1250) Sicilya'da aynen uygulandığı bilinmektedir. İslâm kültürüne olan hayranlığı ile ünlü II. Friedrich'in 1231'de çıkardığı Melfi yasasının tabâbeti ilgilendiren kısmında (Constitutiones

Tamgaç Buğra Han'ın Semerkant'taki medresesinin rekonstrüksiyonu (Nemzova'dan)

medicinales), hekimlik yapacak kişilere Salerno Tıp Okulu'nun hocaları tarafından imtihana tâbi tutulmaları ve kazandıkları takdirde yemin etmeleri mükellefiyetinin getirilmiş olması, Hipokrat andının Avrupa'ya Bizans'tan değil İslâm dünyasından geçtiğini göstermesi açısından önem taşımaktadır.

Selçuklu Bîmâristanlarının Mimari Karakterinin Menşei, Avrupa ve Doğu Asya'daki Hastahane Yapılarında Görülen Selçuklu Tesirleri. Günümüze orijinal halleriyle ulaşan Şam'daki Nûreddin ve 1248'de inşa edilen Kaymerî hastahaneleriyle Kayseri'deki Gevher Nesibe Dârüşşifâsı ve yanındaki Gıyâseddin Keyhusrev Tıp Medresesi'nde göze çarpan ortak mimari karakter, bir iç avlu etrafında gruplanmış çift eksenli tertip ile dört eyvanlı oluşlarıdır.

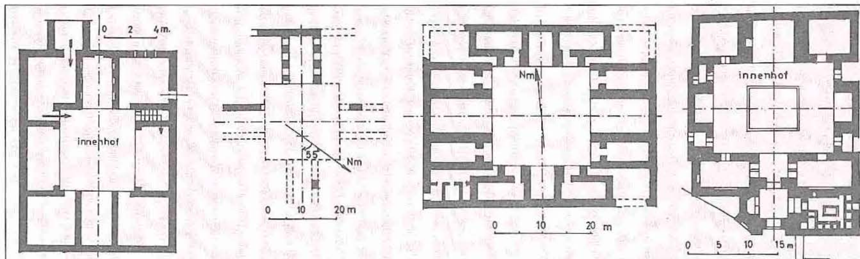
İlk Selçuklu medrese ve hastahanesinin Alparslan zamanında Nîşâbur'da kurulduğu göz önünde tutulduğunda Selçuklu hastahane ve medrese yapılarının menşeinin aynı kaynaktan ve aynı kültür bölgesinden geldiği sonucu ortaya çıkmaktadır. A. Godard dört eyvanlı medrese, cami ve kervansarayların menşeini Horasan'da Bâmiyân'da bulunan, XI. yüzyılda yapılmış Terken Hatun'un sarayı olduğu anlaşılan dört eyvanlı ev tipinde arar (*AI*, XV-XVI, 1-9). Ayrıca Orta Asya'da yapılan kazılarda haç şeklinde ve ortadaki avlusu kubbe ile örtülü ev tiplerine rastlanması, merkezî kubbeli dört eyvanlı medrese ve hastahane tipinin menşeinin bu evlerde aranması gerektiğini gösterir (Pugaçenkova, s. 142-158). Karahanlılar'ın İslâmiyet'i kabul eden ilk hakanlarından Tamgaç Buğra Han'ın Semerkant'ta 1065-1066 yıllarında kurduğu hastahane ile medresenin vakfiyesinin 1967'de, medresenin ise Nemzova tarafından 1969-1972 yılları arasında kazılarla ortaya çıkarılarak ilmî raporunun 1974'te yayımlanması ile Selçuklular'ın Nîşâbur, Hargird ve Bağdat'ta ilk medreseleri tesis ettikleri dönemde Semerkant'ta da Tamgaç Buğra'nın medrese kurduğu, hatta bu vakfiyeye göre Semerkant'ta daha önce tesis edilen Kādî Hasan b. Ali'nin medresesinin mevcut olduğu kesinlik kazanmıştır. Tamgaç Buğra Han'ın hastahanesi de vakfiyesinden anlaşıldığı üzere onun vakfettiği bir evde kurulduğuna göre herhalde Nemzova'nın kazılarıyla ortaya çıkan ve hastahane ile aynı zamanda (1066) vakfedilen Tamgaç Buğra Han'ın medresesi gibi tipik dört eyvanlı bir Orta Asya evi karakterindeydi.

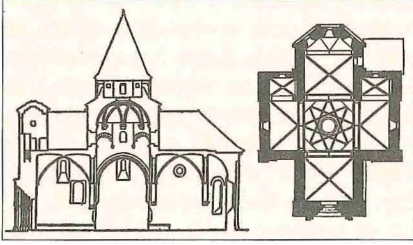
1154'te Şam'da Nûreddin Zengî'nin kurduğu ve bugün hâlâ ayakta duran Nûreddin Hastahanesi gibi bu tip dört eyvanlı yapıların menşeini, milâttan önce 150 yıllarında Mezopotamya'da Asur'da tesis edilen Partlılar dönemine ait sarayda aramak yerine yine Orta Asya ev ve saray yapılarında aramanın daha doğru olacağını, son yıllarda Orta Asya'da yapılan arkeolojik araştırmalar sonunda bulunan milâttan önce V-IV. yüzyıllara ait Kalalı-Gir Sarayı'nın böyle dört eyvanlı oluşu ispat etmektedir. Bir iç avlu etrafında çift eksenli dört eyvanlı bu yapı tipi, Tamgaç Buğra Han'ın medresesinde ve büyük bir ihtimalle hastahanesinde olduğu gibi, XI. yüzyılda Merv'deki Selçuklu sarayında ve Bâmiyân'daki Terken Hatun'un sarayı olan ev ile diğer Selçuklu medrese, kervansaray, cami ve hastahanelerinde görülmektedir. Bu Orta Asya evlerine has dört eyvanlı yapı tipinin VII ve VIII. yüzyıllarda yapıldığı tahmin edilen Açina Tepe'deki Budist manastırında (vihara) görülmesi, medreselerin XI. yüzyılda teşekkülünde viharaların tesirini gösterir; ancak bunların her ikisinde de görülen dört eyvanlı yapı tipinin menşeini Orta Asya ev tipinden aldıklarını göz önünde tutmak gerekir.

Diğer taraftan çift eksenli dört eyvanlı ve bu eyvanların kesiştiği merkezî mekânı bir kubbe ile kapalı medrese ve hastahane yapılarının menşeini de yine Orta Asya'da aramak gerekir. Zira milâttan önce V ve IV. yüzyıllarda inşa edilen Orta Asya'daki Babiş Mulla II Anıtmezarı, merkezî mekânı kubbe ile örtülü dört eyvanlı yapılardan Creswell'in rekonstrüksiyonunu yaptığı Ebû Müslim-i Horasânî'nin Merv'deki dârülimâresi, Abbâsîler'in Bağdat'taki el-Kubbetü'l-Hadrâ'sı ve yine Orta Asya'da Tirmiz'deki VIII ve IX. yüzyıllara ait âbidevî şekliyle Kırkkız Sarayı'nın olduğu kadar Divriği'de 1229'da inşa edilen Turan Melik Dârüşşifâsı ile bilhassa 1283'te Kahire'de yapılan merkezî kubbe ile örtülü dört eyvanlı Kalavun Hastahanesi'nin ve 1457'de Milano'da inşasına başlanan Ospedale Maggiore Hastahanesi'nin, hatta Bramanté'nin ideal planına göre inşa edilen St. Peter Kilisesi gibi Rönesans'ın mimari şaheserlerinin bile menşeini teşkil edecek karakterdedir. Bu sebeple Selçuklu devri hastahanelerinden Şam'daki Nûreddin Hastahanesi ve Memlük Sultanı Kalavun'un Kahire'de kurduğu hastahanenin Orta Asya evleri gibi dört eyvanlı haçvâri planlarıyla İtalya, İspanya ve dolayısıyla diğer Avrupa ülkelerindeki planları haç şeklinde olan Rönesans hastahanelerini etkiledikleri muhakkaktır (Terzioğlu, *Acta Congressus Internationalis*, II, 873-879).

Selçuklu hastahanelerinin Avrupa'da Rönesans hastahanelerine tesirleri sadece dört eyvanlı plan bakımından değil çok belirgin bir şekilde konstrüksiyon ve iç süslemeler bakımından da olmuştur. Meselâ İspanya-Fransa sınırında bulunan Hospital Saint-Blaise'in kub-

Bâmiyân'da XI. yüzyıldan kalma bir evin, Hargird'de ve Rey'deki Selçuklu Medreseleri'nin planları (A. Godard'dan) ile Şam'daki Nûreddin Zengî Bîmâristanı'nın planı (E. Herzfeld'den)

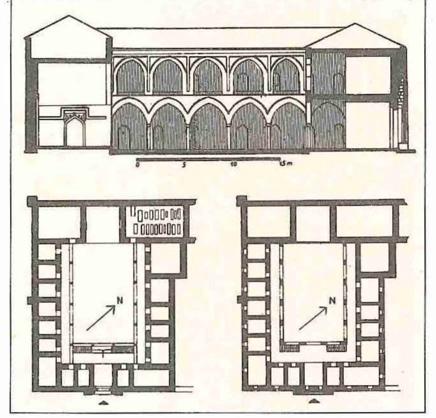

Turan Melik Dârüşşifâsı'na benzeyen Hospital de Saint Blaise'in plan ve kubbe konstrüksiyonu

be konstrüksiyonu Turan Melik Dârüşşifâsı'ndakinin bir kopyası gibidir. Nûreddin Bîmâristanı'nda bulunan Nûreddin Zengî'nin arması zambak motifi, Kalavun Bîmâristanı'nda Sultan Kalavun'un arması olarak yer aldığı gibi Haçlı şövalyelerinin 1440-1489 yılları arasında Rodos'ta inşa ettirdikleri iki katlı hastahanenin üst katındaki hasta koğuşunda da süsleme motifi olarak kullanılmıştır; daha sonra bu Selçuklu armasının Fransa krallarına geçtiği görülmektedir. Ayrıca Rodos şövalyeleri hastahanesinin planının Tokat'taki iki katlı Selçuklu şifâhânesine (Gökmedrese) benzemesi, Selçuklu hastahanelerinin kültür ve hastahane tarihi bakımından önemini gösterir (Terzioğlu, *Fifth International Congress of Turkish Art*, s. 828-829).

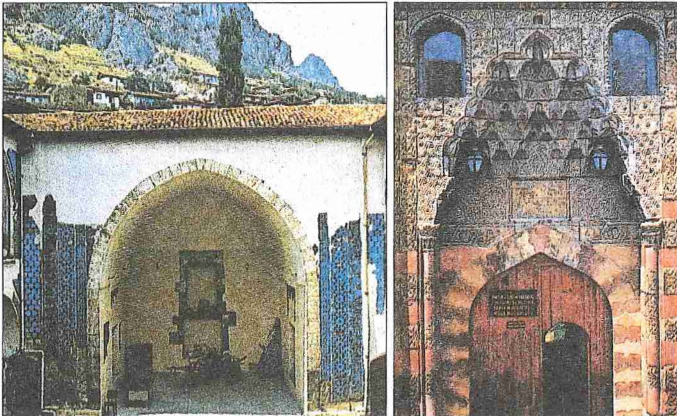
Selçuklu hastahanelerinin tesirleri yalnız Avrupa'ya münhasır kalmamış, Yakındoğu'nun hemen tamamından Uzakdoğu'ya kadar yayılmıştır. Bunda İlhanlılar döneminden itibaren Selçuklu hastahanelerini örnek alarak Amasya, Sivas, Tebriz, Hemedan, Sultâniye, Şîraz ve Bağdat gibi birçok şehirde çeşitli hastahaneler kuran Moğollar'ın büyük rolü olduğu muhakkaktır. İlhanlılar'dan Olcaytu Han'ın veziri hekim ve tarihçi Reşîdüddin Fazlullah Tebriz'de hastahaneleri, eczahaneleri, bahçeleriyle Rab'-i Reşîdî adıyla anılan bir üniversite şehri kurmuştu. Burada Bizans dahil dünyanın her yerinden gelen öğrenciler için yurtlar mevcuttu. 1310 yılında inşa edilen bu yerleşme merkezi bugünkü modern üniversite kampüslerinin bir öncüsü gibidir. Bu kuruluşta Selçuklular döneminde tesis edilen Nizâmiye, Tutuşiye, Müstansıriye medrese ve hastahaneleriyle Doğu Bağdat'ın örnek alındığı anlaşılmaktadır (Terzioğlu, *Zeitschrift für Geschichte der arabisch-islamischen Wissenschaften*, s. 199).

Timur'un bir ilim ve kültür merkezi haline getirdiği Semerkant'ta bir saray ve bir hastahane inşa ettirdiği bilinmektedir. Bu hastahane (Elgood, *A Medical History of Persia and the Eastern Caliphate*, s. 173), Karahanlı Hükümdarı Tamgaç Buğra Han'ın XI. yüzyılda kurduğu hastahaneden sonra Semerkant'taki ikinci büyük sağlık tesisi olsa gerektir. Timur'un oğlu Şâhruh Mirza'nın da Herat'ta bir hastahane yaptırdığı bilinmektedir. Herat'ta yine Timur soyundan gelen Sultan Hüseyin Baykara döneminde de ünlü Türk şairi ve devlet adamı Ali Şîr Nevâî, İncil Kanalı üzerinde kurduğu, içinde kendi sarayı ile havuzlu bahçelerinin de yer aldığı büyük külliyede bir tıp medresesiyle birlikte bir de hastahane inşa ettirmişti (*İA*, I, 352).

Timur istilâsından sonra İran'da ve Doğu Anadolu'da Akkoyunlu Devleti'ni kuran Uzun Hasan'ın yerine geçen oğlu Yâkub, 1488 yılına doğru Tebriz'de Sâhibâbâd bahçesinde Heşt-Bihişt Sarayı'nı yaptırırken yanında da 1000 hastanın tedavi edildiği bir hastahane inşa ettirmişti. Bu sarayla yanındaki hastahane, 1507-1514 yılları arasında Şah İsmâil zamanında Tebriz'i ziyaret eden bir Venedikli tâcir tarafından etraflıca tasvir edilir (Ramusio, s. 83-85). Akkoyunlular'dan sonra Safevî hânedanı döneminde, özellikle XVI-XVII. yüzyıllarda ilim ve sanatta parlak bir devir yaşayan İran'da Tebriz'den başka İsfahan, Şîraz, Kazvin, Yezd ve Erdebil gibi büyük merkezlerde Selçuklu dönemindekilere benzer hastahanelerin faaliyette olduğu çeşitli seyyahların seyahatnâmelerinden anlaşılmaktadır. Ancak bunlar günümüze kadar ulaşamadan yok olmuşlardır; yalnız bir Farsça el yazması eserde o devirdeki bir İslâm hastahanesinin minyatürü yer almaktadır (Elgood, *A Medical History of Persia and the Eastern Caliphate*, s. 28-29).

Gökmedrese'nin plan ve kesiti (A. Gabriel'den)

Hindistan'da Bâbürlü İmparatorluğu'nun kurucusu Bâbür'ün torunu olan Ekber Şah'ın 1569'da inşa ettirdiği Fetihpûr Sikri Sarayı'nda çok lüks bir hastahane bulunmaktaydı. Günümüzde sağlam olarak duran bu saray hastahanesinin haremdeki kadınlara tahsis edildiği, XVII. yüzyılda burada çalışan Niccolao Manucci adlı bir İtalyan hekiminin hâtıratından öğrenilmektedir (Burgham, *Ciba-Zschr.*, s. 2185-2186). Hastahanede on iki hasta odası ile yeteri kadar tuvalet, banyo ve el yıkama yeri bulunmaktadır. Hâlâ güzelliğini kaybetmemiş olan işlemeli tavanlar, bu saray hastahanesinin o zaman çok görkemli bir şekilde tezyin ve dekore edildiğini göstermektedir. Hasta odalarının güneşten korunması için önlerine üstü örtülü verandalar yaptırılmıştı. Hekimler için inşa edilen dairelerle sarayın hamamları da hastahaneden pek uzak olmayan bir köşede bugün de sağlam olarak durmaktadır. Ekber'in oğlu Cihangir, şehirlerde halk için has-

Tokat'ta Gökmedrese olarak bilinen dârüşşifânın ana eyvanı ile girişi

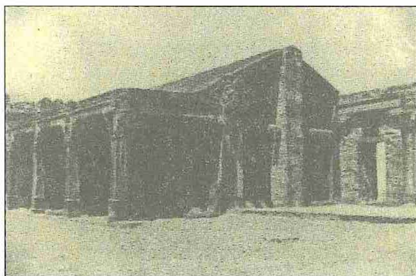
tahaneler kurulmasını ve buralarda hastaların ücretsiz tedavi edilmesini emretmişti; bu umumi hastahanelerden birinin harabesi bugün Agra şehrinde bulunmaktadır (Burgham, *a.e.*, s. 2192).

Hindistan'da daha önce Delhi Sultanlığı zamanında da pek çok âbidevî hastahane kurulmuş, ancak bunların hemen hiçbiri bugüne ulaşamamıştır. Muhammed b. Tuğluk zamanında Kalkaşendî'ye göre yalnız Delhi'de yetmiş bîmâristan vardı (Spies, s. 29). Firişte, Sultan Fîrûz Şah'ın bunlara beş tane daha eklediğini bildirmektedir. Hastahanelere cerrah ve göz uzmanı gibi ihtisas sahibi hekimlerle hemşire ve hasta bakıcılar tayin edilmiş, hastalara bedava ilâç ve yiyecek verilmesi sağlanmıştı. Bu hastahaneler her sınıf halka açıktı. Fîrûz Şah, yıllık geliri muayyen bir miktarı aşan köylerden para toplatarak hastahane masraflarını karşılamış, ayrıca fakirler için başka çalışmaların da yapılmasını istemişti. Bu hükümdarın saltanatının yirminci yılında (772/1370) tamamlanan ve bugün tek nüshası Hudâbahş Kütüphanesi'nde (Bankipûr) bulunan Abdülmuktedir'in *Sîret-i Fîrûz Şâhî* adlı eserinin dördüncü bölümünde hastahanede kullanılan ilâçlar hakkında ayrıntılı bilgi verilmekte ve terkipleri açıklanmaktadır.

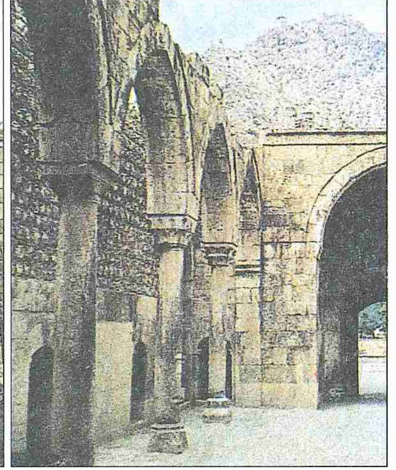
Kutubşâhî hükümdarlarından Muhammed Kulı Kutubşah (1580-1596) Haydarâbâd'da, Nevvâb Hayr Andeş Han da Etavah'da (İtâve) birer hastahane tesis etmişlerdir. Kendisi de hekim olan Hayr Andeş Han, bu müesseselerde görevlendirilen ehliyetli hekimler hakkında *Kayru't-Tajaribi* adlı bir kitap yazmıştır (Sıddıqi, s. 168-169).

Selçuklu bîmâristanlarının Hindistan'daki Türk-Moğol hastahanelerine olan mimari etkilerini tesbit edebilmek, bu kuruluşların çoğunun ortadan kalkmış

Ekber Şah'ın Fetihpûr Sikri'de inşa ettirdiği saray hastahanesinin bugünkü durumu

Amasya Dârüşşifâsı'nın taç kapısı ile içinden bir görünüş

olması sebebiyle hayli güçse de Selçuklu tesirinin Moğollar vasıtasıyla Çin'e kadar yayıldığı göz önüne alındığında bunun Hindistan'da da kendini hissettirmiş olması gerektiği kabul edilebilir. Moğollar Türkistan, İran, Irak ve Anadolu'daki Selçuklu İslâm medeniyetini çok sarsmışlar, fakat bu kültürün tesirlerini de Rusya'dan Hindistan'a ve Çin'e kadar yaymışlardır. Kubilay Han zamanında (1259-1294) Çin'de, Türkistan ve İran'daki Selçuklu hastahaneleri tarzında üç hastahanenin tesis edildiği bilinmektedir. Bunlardan biri Kubilay'ın Ciandu'daki (Shanktu) yazlık sarayında, diğeri de Ta-tu'da (Hanbalık, Pekin) idi. Bu hastahaneler 1292 yılından beri İslâm hekimlerinin idaresinde işletmeye açılmış durumdaydılar. Daha büyük olan üçüncü hastahane ise Kuang-hui-sze adıyla Selçuklu hastahaneleri şeklinde Pekin'deki sarayda kurulan saray hastahanesiydi. Sadece bu hastahanelerde değil Çin'deki saray eczahanelerinde bile İslâm hekimleri çalışmakta idiler.

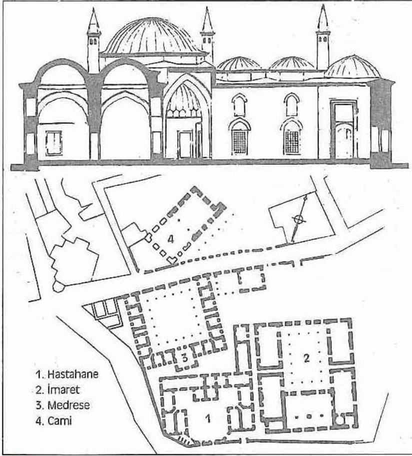
Moğollar döneminde Amasya'da kurulan (1309) ve günümüze kadar gelen hastahane de Selçuklu hastahane mimarisinin bütün özelliklerini taşımaktadır (Rall, s. 30; M. Sabûro, s. 159-160).

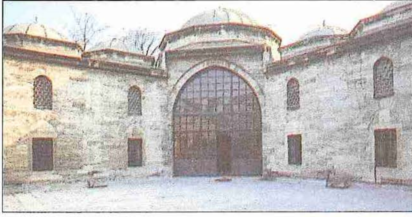
Selçuklu döneminde ve sonrasında Asya ve Avrupa'da kurulan hastahanelerin sadece çeşitli mimari özelliklerinin ve hasta yatağı başında klinik dersler verilmesinin menşeini değil akıl hastalarının ilâç ve müzikle tedavi edilmelerinin esaslarını da Selçuklu hastahanelerinde aramak gerekir.

Osmanlı Döneminde Kurulan Hastahaneler. Bugüne ulaşabilen İslâm hastahanelerinin çoğu Osmanlılar'a ait olanlardır. Özellikle XVI-XVII. yüzyıllarda dünya tarihinin en büyük devletlerinden biri haline gelen Osmanlı İmparatorluğu'nun geniş topraklarında da yine halk, ordu ve saray mensupları için bîmâristan, bîmârhâne, tımarhane, şifâhâne veya dârüşşifâ denilen hastahaneler tesis edilmiştir.

XVI. yüzyılda İstanbul Kasımpaşa Tersanesi'nde Osmanlı donanması için kurulmuş bir hastahanenin varlığı, 1591 yılında Avusturya elçilik heyetiyle İstanbul'a gelen Baron Wenceslaw Wratislaw'ın hâtıralarından öğrenilmektedir (*Anılar*, s. 15). Osmanlı donanmasına bağlı Kasımpaşa'daki Sakızağacı ve Aynalıkavak hastahanelerinden başka Girit'te, Basra'da ve Preveze'de bahriye hastahaneleri olduğu gibi Gemlik, İzmit, İznik, Rusçuk, Tulci, Vidin, Suda (Girit), Süveyş ve Basra tersanelerinde de buralarda çalışanlar için hastahanelerin varlığı arşiv belgelerinden öğrenilmektedir (Terzioğlu, *Actes Proceeding of XXX. International Congress of the History of Medicine*, s. 53-61). Faal olan Selçuklu ve Memlük hastahanelerinin bulunduğu yerlerde yenilerini yapmaya ihtiyaç duymayan Osmanlılar, bunları vakıflarına uygun biçimde işleterek fethettikleri Bursa, Edirne, İstanbul, Selânik, Belgrad ve Budapeşte gibi şehirlerde yeni hastahaneler inşa etmişlerdir.

Niğbolu Savaşı'nda Türkler'e esir düşüp 1402 yılına kadar Yıldırım Bayezid'in hizmetinde bulunan Alman Johannes Schiltberger'in hâtıralarında belirttiğine göre, o devirde Osmanlı başşehri Bursa'da faaliyette olan sekiz hastahanede din ve ırk farkı gözetilmeden bütün hastaların tedavileri yapılıyordu (Schiltberger, s. 94). Bugün bu sekiz hastahanenin yalnız 1390-1394 yılları arasında Yıldırım Bayezid'in inşa ettirdiğinden 1 m. kadar yükseklikte bazı duvar harabeleri kalmıştır. Mimar Sedat Çetintaş harabe-

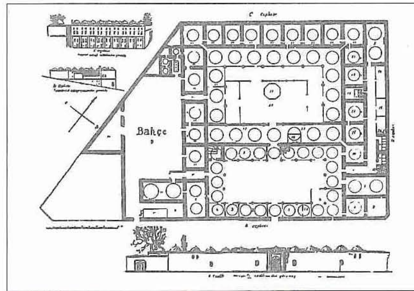

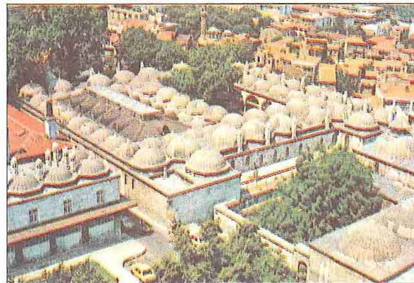
Haseki Dârüşşifâsı'nın kesiti ve vaziyet planı ile bugünkü görünüşü - İstanbul

yi inceleyerek rekonstrüksiyonunu yapmış, böylece hiç olmazsa ilk devir Osmanlı hastahane mimarisine bir ışık tutmuştur (*Türk Mimari Anıtları*, s. 38-40). Bazı kaynaklarda, Edirne'nin başşehir olmasından sonra II. Murad tarafından Kirişhâne mahallesinde cüzzamlılar için bir cüzzamhâne ve Muradiye mahallesinde de "Hastalar Odası" denilen saraya ait bir hastahanenin tesis edildiği ileri sürülmektedir (Terzioğlu, *Die Hofspitäler*, s. 58). Osmanlılar devrinde özellikle İstanbul'da çok sayıda hastahane kurulmuş olup bunların ilki, Fâtih Sultan Mehmed tarafından 1470'te kendi adıyla anılan külliyenin içinde yaptırılan şifâhânedir. Fâtih Külliyesi'nde hastahane ve camiden başka, astronomi, matematik gibi fen bilimlerinin de tahsil edildiği fakülte niteliğinde medreseler de yar alıyordu. Buradaki tıp medresesinin başına Ahmed Kutbüddin'i getiren Fâtih Sultan Mehmed, İspanya'dan Kastilya Kralı V. Alfons'un hekimi Ephraim b. Sandschi'yi, İtalya'dan Maestro İacopo'yu (sonradan müslüman olup Yâkub Paşa adını almıştır), Türk hekimleri Altuncuzâde, Ahî Çelebi, Beşir Çelebi'den başka İran'dan Şirvanlı Şükrullah'ı ve hekim Lârî'yi, Semerkant'tan astronom ve matematikçi Ali Kuşçu'yu, İtalya'dan Gentille Bellini, Costanzo de Ferrara gibi ressamları, mimar Antonio Filarete'yi ve Trabzon'un zaptından sonra Yunanlı ilim adamı Georgios Amirutzes'i sarayına toplayarak İtalya'daki gibi ilim ve sanat alanında bir Türk rönesansı başlatmıştı (Babinger, *RSO*, XXVI, 87-88; Terzioğlu, *Historia Hospitalium*, s. 14-24).

İmparatorluğun en parlak devrinde Mimar Sinan tarafından İstanbul'da inşa edilen ve bugüne sağlam durumda ulaşan Haseki Hastahanesi (1538-1550), Süleymaniye Külliyesi'ndeki şifâhâne ile tıp medresesi (1550-1557) ve Atik Vâlide Hastahanesi (1583-1587), her türlü hastanın yanı sıra akıl hastalarının da tedavi edildiği ünlü Osmanlı hastahaneleridir. Süleymaniye Külliyesi'nin vakfiyesine göre şifâhânede bir başhekim, iki hekim, iki kehhâl, iki cerrah, bir eczacı, bir eczacı yardımcısı ve çok sayıda hastahane personeli 30 akçe ile 3 akçe arasında günlük ücretle, tıp medresesinde ise bir tıp müderrisi 20 akçe gündelikle, sekiz dânişmend, bir kapıcı, bir hizmetçi ve bir mubassır da 3 akçe ile 2 akçe arasında değişen gündeliklerle görevlendirilmişlerdi. Vakfiyeye göre tıp medresesine tayin edilecek tıp müderrisi "EflâtUn, Aristo veya Galenos gibi âlim bir zat" olmalı idi. Tıp medresesinde haftada dört gün teorik tıp dersleri verilir, yanındaki hastahanede ise öğrenciler klinik bilgilerini tamamlarlardı. Hastahanenin açıldığı zamandaki durumuna ait ayrıntılı bilgileri Celâlzâde Mustafa Çelebi'nin *Tabakātü'l-memâlik ve derecâtü'l-mesâlik* adlı eserinde bulmak mümkündür (Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 3296, vr. 414). Bu hastahanede XIX. yüzyılın başına kadar tıp eğitimi yapılmış, XX. yüzyıla kadar da hasta tedavi edilmiştir (Terzioğlu, *Historia Hospitalium*, s. 28-33).

Süleymaniye Dârüşşifâsı ve Tıp Medresesi ile dârüşşifânın planı - İstanbul

Atik Vâlide Dârüşşifâsı'nın içten görünüşü - Üsküdar / İstanbul

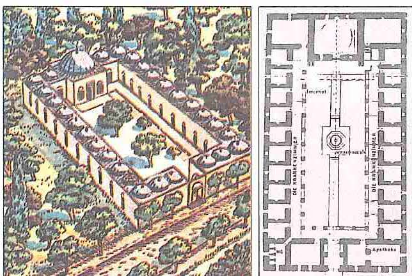
İstanbul dışındaki klasik Osmanlı hastahanelerinden yalnız Edirne'deki II. Bayezid Dârüşşifâsı (1484-1488) ile Manisa'daki Hafsa Sultan Dârüşşifâsı bugüne gelebilmişlerdir. Manisa'da 1539 yılında hizmete açılan ve Yavuz Sultan Selim'in zevcesi Hafsa Sultan'ın vakfı olan bu hastahane günümüzde restore edilmiştir ve sağlık müzesi olarak kullanılmaktadır. Vakfiyesine göre hastahanede bir başhekim, bir cerrah, iki göz hekimi, bir akıl hastalıkları uzmanı, iki eczacı, iki eczacı yardımcısı, ikisi gece, ikisi gündüz çalışan dört hasta bakıcı, bir idareci, bir kâtip, iki aşçı ve bir çamaşırcıdan oluşan bir personel kadrosu çalışmaktaydı. Bu hastahanede her yıl Nevruz bayramında Manisa mesiri denilen bir macun (mithridatikum) hazırlanarak hastalara ve artarsa halka dağıtılırdı; IV. Mehmed zamanında (1648-1687) mesir için gerekli tahsisat 1200 akçeye yükseltilmişti.

Avusturya İmparatoru II. Rudolf'un Bartholomäus Petz başkanlığındaki elçilik heyetiyle birlikte 1587'de İstanbul'a gelen eczacı Reinhold Lubenau'nun hâtıralarında belirtildiğine göre o zamanki İstanbul'da 110 hastahane bulunmaktaydı (*Beschreibung der Reisen des Reinhold Lubenau*, s. 168). Bu hastahanelerin çoğu 150, büyük olanları ise 300 hasta alabilmekte, bazıları din ayırımı yapmadan her türlü inanıştaki hastaları, bazıları da sadece kadınları kabul etmekteydi. Nicolaus Höniger tarafından Basel'de 1573

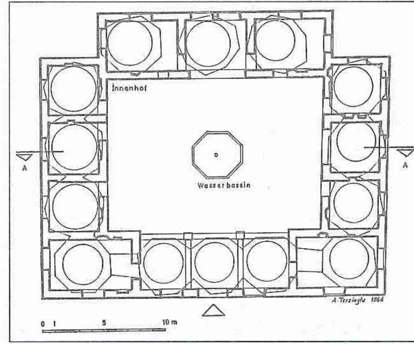
yılında *Hofhaltung des Türkischen Kaisers und Ottomanische Reiches Beschreibung* adıyla yayımlanan Cenovalı Antonius Menavinus'un eserinin on ikinci bölümünün 30 ve 31. sayfalarında Sultan II. Bayezid'in İstanbul'da yaptırdığı tımarhaneden bahsedilmekte ve orada her kırk akıl hastasının bir koğuştaki birbirinden uzak yataklarda yattığı ve hastahanede 150 hasta bakıcı bulunduğu anlatılmaktadır. Ancak bu tımarhanenin II. Bayezid'in İstanbul'daki hastahanesiyle aynı veya başka bir kuruluş olup olmadığı kesin biçimde anlaşılamamaktadır. II. Bayezid'in İstanbul'daki camiinin yanında bulunan hastahanesinden XVII. yüzyıl başında şehri ziyaret eden Wilhelm Dilich de bahseder. Wilhelm Dilich'in Kassel'de 1606 yılında yayımlanan eserinde, Kanûnî'nin oğlu II. Selim'in saltanatının üçüncü yılında yaptırdığı şimdiye kadar bilinmeyen bir hastahaneden de kısaca söz ettiği görülür (Dilich, s. 52). Bu hastahanelerden başka İstanbul'da 1616'da tesis edilen Sultan Ahmed Külliyesi içindeki bîmârhâne son yüzyılda ortadan kalkmıştır (Ayvansarâyî, I, 18-19).

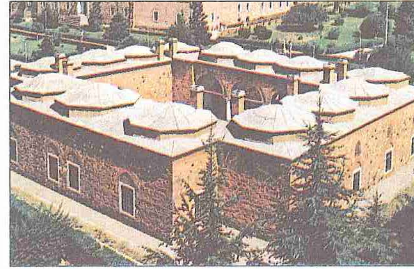
Osmanlı hastahanelerinin en bariz mimari özelliği cami, medrese, imaret, tabhâne, kervansaray, hamam, çarşı, çeşme ve benzerlerinden meydana gelen külliyelerin bir parçası olarak planlanmalarıdır. Bu külliyeler şehir içinde birer küçük şehir oluşturarak bir sosyal merkez

Yıldırım Bayezid Dârüşşifâsı'nın plan ve rekonstrüksiyonu (S. Çetintaş) ile bugünkü kalıntıları - Bursa

Manisa Hafsa Sultan Dârüşşifâsı ve planı (A. Terzioğlu'ndan)

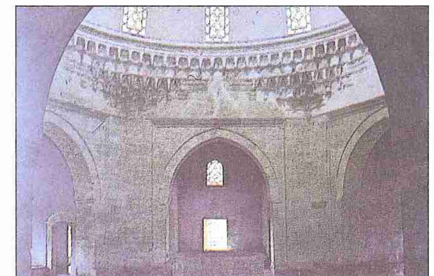
gibi halkın her türlü sosyokültürel ve sağlıkla ilgili ihtiyaçlarını da karşılamaktaydı. Ne yazık ki XVI. yüzyıl İstanbul'unda çok olduğu bilinen hastahanelerden yalnızca Mimar Sinan'ın inşa ettikleriyle Topkapı Sarayı'nda bulunan Câriyeler Hastahanesi bugüne kadar gelebilmiştir.

Osmanlı hastahanelerinde Selçuklu geleneklerinin devam ettirildiği, ancak bu Rönesans dönemi hastahanelerinde yeni mimari fikirlerin de uygulandığı görülmektedir. Meselâ Bursa'daki Yıldırım Bayezid ve Manisa'daki Hafsa Sultan dârüşşifâlarında Selçuklu hastahanelerinin mimari özellikleri yaşatılırken Edirne'deki II. Bayezid Dârüşşifâsı'nda ve Mimar Sinan'ın İstanbul'da yaptığı hastahanelerde yeni mimari düşüncelere yer verilmiştir.

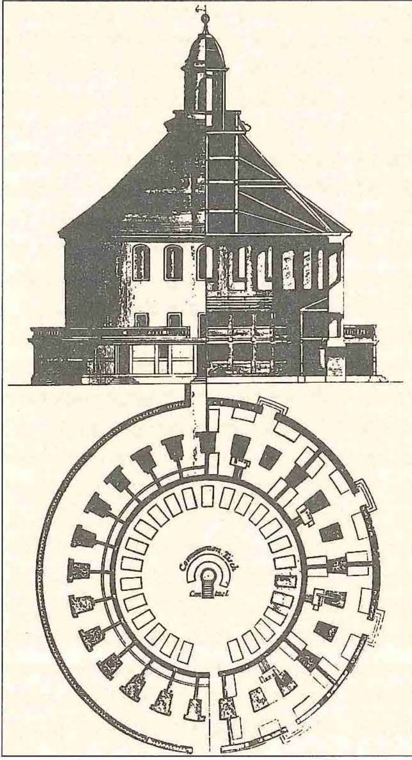
Edirne'deki Mimar Hayreddin'in inşa ettiği II. Bayezid Dârüşşifâsı, Rönesans devrinde ve hatta hastahane tarihinde bir eşi daha bulunmayan bir âbidedir. Bu hastahanenin külliyeye dahil medrese, cami, tabhâne, fırın ve imaretle birlikte Tunca nehrinin kenarında yeşil bir sahaya inşa edilişi, şehircilik bakımından bugünün modern İsveç hastahanelerindeki en ileri planlama yönteminin Türkler tarafından 500 yıl önce uygulandığını göstermektedir. Önceki Osmanlı külliyelerinde ağırlığın daha çok cami yapısına verilmiş olmasına karşılık bu külliyede ağırlık merkezini hastahane ile onun bitişiğinde yer alan ve Evliya Çelebi'ye göre (*Seyahatnâme*, Süleymaniye Ktp., Beşir Ağa, nr. 449, III, vr. 163ª-164ª) tıp tahsiline ayrılmış olan medrese teşkil etmektedir. Kayseri Gevher Nesibe Dârüşşifâsı ile Sultan Gıyâseddin Tıp Medresesi'nde olduğu gibi yanyana inşa edilen Selçuklu hastahane ve medreselerinin planları arasındaki benzerlik, II. Bayezid Dârüşşifâsı ile yanındaki medresede görülmez. Bu hastahanenin, Selçuklu ve diğer Osmanlı hastahanelerinin medreseleri andıran dört eyvanlı ve çift eksenli plan şemalarından farklı şekilde ve ilk defa hastahane fonksiyonlarına ve merkezî sisteme önem verilerek planlanmış olduğu görülmektedir. Bu külliyedeki hastahane, ortadaki büyük, diğer on ikisi küçük on üç kubbe ile örtülü altı köşeli ana bina, hemen onun yanındaki küçük iç avlu etrafında gruplanmış, muhtemelen poliklinik ve idare binası olarak kullanılan kısımla büyük avlu etrafına sıralanmış saldırgan akıl hastalarına mahsus altı odadan müteşekkil tımarhane bölümü, mutfak ve çamaşırhaneden oluşmaktadır. Bu son bölümde ayrıca yandaki tıp medresesine geçişi sağlayan ve içinde helâların da bulunduğu bir kısım yer alır.

Ana binada, ortası havuzlu ve üzeri büyük kubbe ile örtülü merkezî avlunun

Sultan II. Bayezid Dârüşşifâsı ve içinden bir görünüş - Edirne

L. Ch. Sturm tarafından 1920'de merkezî şekilde planlanmış hastahane projesi

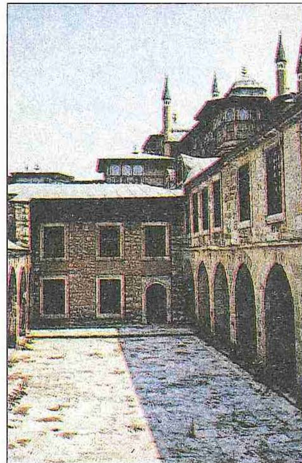
etrafında altısı kış, altısı yaz için tasarlanmış hasta mekânları sıralanmakta ve bunlardan girişin karşısındakinin müzik odası olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır; bina kusursuz bir akustik yapıya sahiptir. Rönesans devrinde hastahane mimarisinin bir dönüm noktası olarak kabul edilen, 1457'de Antonio Filarete'nin merkezî sistem sağlamak için haç şeklinde planladığı Milano'daki Ospedale Maggiore'den otuz yıl sonra Mimar Hayreddin tarafından Edirne'de inşa edilen II. Bayezid Dârüşşifâsı, gerek müzikle tedavi için akustiğin sağlanması, gerekse merkezî sistemde inşa edildiği bilinen ilk hastahane olması sebebiyle ondan daha üstün bir konuma sahiptir. L. Ch. Sturm tarafından 1720'de Augsburg'da yayımlanan *Vollständige Anweisung Spitäler für Alte und Kranke* adlı eserde, merkezî kubbe üzerine yerleştirilen havalandırma fenerinin (II, lv. XI-XII) yer aldığı merkezî şekilde planlanmış hastahane projesinin II. Bayezid Dârüşşifâsı'ndakine benzemesi, üzerinde durulacak önemli bir husustur. Sturm'un, merkezî mekânın ve etrafında gruplanan hasta odalarının yalnız ortadaki havalandırma feneriyle havalandırılmasını yetersiz bir çözüm olarak ortaya koymasına karşılık Mimar Hayreddin, sadece merkezî mekân ile ona açılan yaz odalarını ortadaki havalandırma fenerine bağlamış, kış odalarının ayrı birer baca vasıtasıyla havalandırılmasını temin ederek teknik açıdan çok daha iyi bir çözüm yolu bulmuştur (Terzioğlu, *Bifaskop*, [1985], s. 16-24). Az personelle yüksek randıman sağlamak gayesiyle yapılan merkezî planlamanın birer ürünü olan Antwerpen'deki Stuivenberg Hastahanesi (1855), Philedelphia'daki Presbyterian Hastahanesi (1885), Bradford Çocuk Hastahanesi (1890) ve bilhassa Liverpool'daki Seaford Askeri Hastahanesi'nin (1884) planları, onlardan 400 yıl kadar önce Edirne'de inşa edilen II. Bayezid Dârüşşifâsı'na çok benzemektedir (Kuhn, s. 519, 884, şekil 420, s. 941, şekil 444).

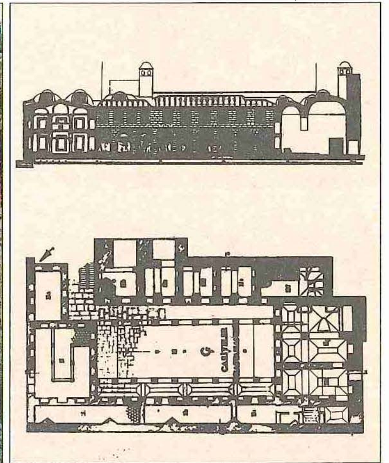
Avrupa'da akıl hastalarının yakıldığı bir devirde, ruhî ve diğer hastalıklara müptelâ olanların tedavileri için müzik dahil gerekli her şey düşünülerek planlanan Edirne'deki II. Bayezid Dârüşşifâsı'na, gerek ilk defa az personelle yüksek randıman almayı amaçlayan merkezî sistemi ve gerekse o döneme göre çok ileri, hatta XVIII-XIX. yüzyıllardaki hastahane yapılarına ışık tutacak kadar mükemmel olan bir havalandırma sistemini getirmesi açısından Ospedale Maggiore'den daha fazla Rönesans devri hastahane mimarisinde çığır açmış örnek bir yapı olduğu söylenebilir.

Edirne ve İstanbul'daki Osmanlı saraylarında Enderun, Harem ve Bîrun mensupları için özel hastahanelerin kurulmuş olduğu görülür. Meselâ bunlardan biri, Kanûnî Sultan Süleyman devrinde Topkapı Sarayı'nda bostancılar için tesis edilmiş "Hastalık Odası" denilen hastahane idi ki bu yapı 1832'den yıktırılmasına kadar Cerrahhâne-i Âmire adı altında modern cerrah yetiştiren yüksek bir okul olarak kullanılmıştır.

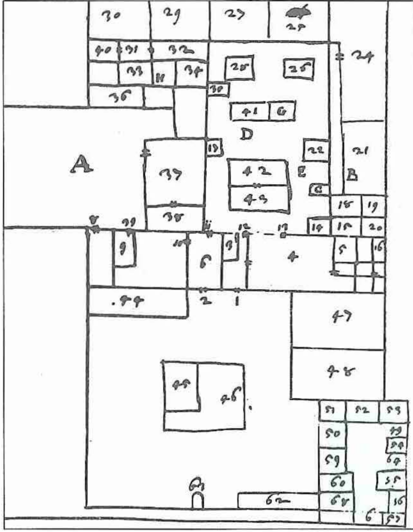
Topkapı Sarayı'nda kurulan çok sayıdaki hastahanelerden yalnız Fâtih devrinde tesis edilip XVI. yüzyılda Kanûnî zamanında bugünkü duruma gelen Câriyeler Hastahanesi denilen Harem Hastahanesi günümüze kadar ulaşabilmiştir. Topkapı Sarayı'nda XV. yüzyılın sonlarında kurulan, XVI ve XVII. yüzyıllarda gelişen Enderun Hastahanesi'nin, Ali Ufkî Bey'in (Alberto Bobovio) 1665'te yazdığı *Serai Enderum* adlı İtalyanca eserindeki tariflerine ve planına göre, belli fonksiyonel düşünceler ön planda tutularak inşa edilmiş olduğu görülmektedir (Terzioğlu, *Die Hofspitäler*, s. 126-137). Edirne'deki II. Bayezid Dârüşşifâsı ile bu hastahane, Rönesans dönemi Osmanlı mimarlarının hastahaneleri fonksiyonel ve rasyonel esaslara göre planlayıp inşa ettiklerini göstermektedir. Ayrıca Osmanlı mimarlarının hastahane planlamasında hastalara uygulanacak müzikle ve banyo ile tedaviyi ve tehlikeli deliler gibi bazı hastaların tecrit edilmesini de dikkate aldıkları görülmektedir.

Viyana'da XVI. yüzyılda kurulan Ballhausplatz'taki saray hastahanesinin iç avlu etrafında revaklarla çevrili mimari özelliği ve Dresden'de 1536'da inşa edilen St. Jakobs Hastahanesi'nin planının Bursa'daki Yıldırım Bayezid'in kurduğu hastahanenin planına çok benzemesi, XVI. yüzyılda Orta Avrupa'da Budapeşte'ye kadar yaygın olan Osmanlı hastahanelerinin tesirlerini kanıtlayıcı somut örneklerdir. Ali Ufkî Bey'in kitabının Nicolaus Brenner tarafından Almanca'ya tercüme edilerek Avusturya İmparatoru Leopold'un özel izniyle Viyana'da 1667'de bastırılması da hiç şüphesiz bu te-

Topkapı Sarayı Câriyeler Hastahanesi ve hastahanenin kesiti ile planı - İstanbul

Ali Ufkî Bey'in 1665'te yazdığı *Serai Enderum*... adlı eserde Topkapı Sarayı ve Enderun Hastahanesi'nin planı: 50. Enderun Hastahanesi, 51. Hastahanenin idarî âmirinin dairesi, 52. Analar denilen yaşlı kadın hasta bakıcılar, 53. Has Oda'ya ait hastahane, 54. Hazine Odası'na ait hastahane, 55. Büyük Oda'ya ait hastahane, 56. Seferli Odası'na ait hastahane, 57. Küçük Oda'ya ait hastahane, 59. Hadımağaların hastahanesi, 60. Enderun Hastahanesi'ne giriş, 68. Hastahane hamamı

sirlerin devam ettiğinin bir kanıtı niteliğindedir.

XV-XVI. yüzyıllarda Osmanlı hastahane mimarisinde mevcut özellikle merkezî sistem, tehlikeli hastaların tecridi, havalandırma ve müzikle tedavi konularını göz önünde tutan tasarımlardaki ileri düzeye Batı'da XVIII-XIX. yüzyıllarda, hatta bazı ayrıntılar açısından ancak XX. yüzyılda ulaşılabilmiştir. Klasik Osmanlı hastahaneleri XVII. yüzyılda da Budapeşte'den Kırım'a, Selânik'ten Mekke'ye kadar bütün imparatorluk sathında faaliyette olup IV. Mehmed devrinde son parlak dönemlerini yaşıyorlardı (Evliya Çelebi [nşr. Z. Danışman], X, 35; XI, 216; XII 108; XIV, 266). Bu yüzyılda yalnız İstanbul'da 183 hastahanenin bulunduğundan bahseden Avrupa kaynaklarına rastlanmaktadır (bk. Stern, s. 100, 101).

Batılılaşma hareketinin başlamasından sonra XIX. yüzyılın başında Avrupa tarzında modern hastahanelerin ve modern tıp eğitimi için eğitim hastahanelerinin açılmaya başladığı görülür. Avrupa tarzında ilk müessese olarak Kasımpaşa'daki Tersâne-i Âmire'de hekim ve cerrahların yetişmesi için tesisi düşünülen modern tıbbiyenin eğitim hastahanesi niteliğindeki Spitalya'nın kurulduğu, oraya bir hekimbaşı ile bir cerrahbaşının tayini için Bahriye nâzırının Bâbıâli'ye yazdığı 18 Zilkade 1219 (19 Şubat 1805) tarihli bir yazıdan anlaşılmaktadır (BA, Cevdet-Bahriye, nr. 1259). Bu tesis Temmuz 1822 Kasımpaşa yangınına kadar faaliyetini sürdürmüştür. Daha sonra Viyana'da Josefinum örnek alınarak 17 Şubat 1839'da Galatasaray'da Mekteb-i Tıbbiyye-i Adliyye-i Şâhâne modern tıp eğitimi içinde eğitim hastahanesiyle birlikte tesis edilerek işletmeye açılmıştı (Terzioğlu, *Acta Pharmaceutica Turcica*, s. 129-133). Askerî hastahanelerin modernleştirilmesi için 1842'de İstanbul'a getirtilen Avusturyalı Dr. Lorenz Rigler, 1823'te II. Mahmud'un kurduğu Maltepe Askerî Hastahanesi'ni Viyana'daki Josefinum tarzında yeniden düzenlemiş, ayrıca 1843-1846 yılları arasında yaptırılan altı yeni askerî hastahanenin de planlama ve teşkilâtlandırma çalışmalarında büyük rol oynamıştır. Sultan Abdülmecid'in annesi Bezm-i Âlem Vâlide Sultan yine 1843 yılında, büyük bir ihtimalle Münih'teki Allgemeine Krankenhaus'u örnek alarak ilk modern sivil Osmanlı hastahanesini Gurebâ-yi Müslimîn Hastahanesi adıyla tesis etmiştir. Şişli'de Haziran 1899'da açılan Hamidiye-i Etfâl Hastahanesi ise Berlin'deki Kaiser und Kaiserin Friedrich Kinderkrankenhaus örnek alınarak inşa edilmiş ilk modern çocuk hastahanesidir. Bunları diğer modern sağlık kuruluşları takip etmiş ve artık bîmâristan, bîmârhâne, tımarhane, şifâhâne ve dârüşşifâ yerine yalnız "hastahane" tabiri kullanılmaya başlanmıştır.

XVI. yüzyılda hastahanede yaraları dağlama usulü ile tedavi eden Osmanlı (Mısır) hekimleri gravürü (Prosperus Alpinus, *De medicine Aegyptiorum*, 1. bs., Venedik 1591)

Bir İslâm bîmâristanında hastaların tedavi edilişini gösteren bir minyatür (Haydarâbâd Sâlâr Jang Müzesi)

BİBLİYOGRAFYA :

Klasik Kaynaklar.

BA, Cevdet-Bahriye, nr. 1259; İbn Hişâm, *es-Sîre*, II, 239; Ya'kūbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 321; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-zeheb* (Abdülhamîd), IV, 89; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist* (Teceddüd), s. 305; Keykâvus b. İskender, *Kābusnâme* (trc. Mercimek Ahmed, nşr. Orhan Şaik Gökyay), İstanbul 1975, s. 57-61; Nizâmî-i Arûzî, *Çehâr Makāle* (trc. Abdülbâki Gölpınarlı, nşr. Süheyl Ünver), İstanbul 1936, s. 17-18; İbn Cübeyr, *er-Riḥle*, Beyrut 1400/1980, s. 201, 255-256; Abdülvâhid el-Merrâküşî, *el-Muʿcib fî telḫîṣi aḫbâri'l-maġrib* (nşr. R. Dozy), Leiden 1881, s. 209; Yâkūt, *Muʿcemü'l-büldân*, II, 540-541; Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra* (Burslan), s. 32-33, 129-130; İbnü'l-Kıftî, *İḫbârü'l-ʿulemâʾ* (Lippert), s. 148, 193-195, 235-236, 272, 405; İbn Ebû Usaybia, *ʿUyûnü'l-enbâʾ*, s. 47, 211, 242-243, 246 vd., 274-275, 301, 302, 304-305, 316, 321, 341, 342, 349, 414-416, 474-475, 628; İbn Hallikân, *Vefeyât*, III, 123-124; Ebü'l-Ferec, *Muḫtaṣaru târîḫi'd-düvel* (nşr. Salhânî), Beyrut 1890, s. 299; Reşîdüddin Fazlullāh-ı Hemedânî, *Mükâtebât-ı Reşîdî* (nşr. Muhammed Şâfî), Lahor 1948, s. 183; İbnü'l-Fuvatî, *el-Ḥavâdisü'l-câmiʿa* (nşr. Mustafa Cevâd), Bağdad 1351/1932, s. 64; İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik* (Taeschner), s. 10-14; İbn Battûta, *er-Riḥle*, Beyrut, ts. (Dâru Sâdır), s. 43, 663; Sübkî, *Ṭabaḳāt*, IV, 314; Klavijo, *Timur Devrinde Semerkand'a Seyahat* (trc. Ömer Rıza Doğrul), İstanbul 1973, s. 79; Zerkeşî, *Târîḫu'd-devleteyn*, Tunus 1289, s. 102; İbn Dokmak, *el-İntiṣâr li-vâsıṭati ʿıḳdi'l-emṣâr* (nşr. C. Vollers), Kahire 1893, IV, 99; Kalkaşendî, *Ṣubḥu'l-aʿşâ*, XIV, 152-157; Hâfız-ı Ebrû, *Zübdetü't-tevârîḫ*, Süleymaniye Ktp., Damad İbrâhim Paşa, nr. 919, vr. 53ª; Makrîzî, *el-Ḫıṭaṭ*, II, 200, 405-408; *Bedâyiʿu'l-ezmân fî vekāyiʿi Kirmân* (nşr. Mehdî Beyânî), Tahran 1326 hş., s. 19, 27; G. B. Ramusio, *Navigationi et Viaggi*, Venetia 1583, s. 83-85; Léo L'Africains, *Description de L'Afrique* (trc. Schefer), Paris 1957, II, 78; Devlet-

şah, *Tezkire* (trc. Necati Lugal), Ankara 1963, I, 324; Şeref Han, *Şerefnâme* (trc. Mehmet Emin Bozarslan), İstanbul 1971, I, 92; Bostanzâde Yahyâ Efendi, *Tuhfetü'l-ahbâb: Tarih-i Saf: Duru Tarih* (s.nşr. Necdet Sakaoğlu), İstanbul 1978, s. 134; W. Dilich, *Eigentliche kurze Beschreibung und Abriss dero welt berühmten Kaiserlichen Stadt Constantinopel*, Cassel 1606, s. 52; Makkarî, *Nefḥu't-ṭîb*, II, 97; Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, Süleymaniye Ktp., Beşir Ağa, nr. 449, III, vr. 163ª-164ª, nr. 452, X, vr. 45ª; *a.e.* (nşr. Zuhuri Danışman), İstanbul 1969-72, X, 35; XI, 216; XII, 108; XIV, 266; W. Wratislaw, *Anılar* (trc. M. Süreyya Dilmen), İstanbul 1981, s. 15; Ayvansarâyî, *Hadîkatü'l-cevâmi'*, I, 18-19; Selâvî, *Kitâbü'l-İstiḳṣâ*, V, 39.

Diğer Kaynaklar.

J. J. Marcel, *Précis historique et description sur le Maristan ou le Grand Hospital des fous du Kaire*, Paris 1833; J. Schiltberger, *Reisen des Johannes Schiltberger aus München in Europa, Asia und Africa von 1394 bis 1427*, München 1859, s. 94; L. Leclerc, *Histoire de la médicine arabe*, Paris 1876, I, 557-577; J. Gailhabaud, *Die Baukunst des 5.-16. Jahrhunderts*, Leipzig 1866, VI, 414; O. Kuhn, *Krankenhäuser*, Stuttgart 1897, s. 519, 884, şekil 420, s. 941, şekil 444; M. Streck, *Die alte Landschaft Babylonien nach dem arabischen Geographen*, Leiden 1900, I, 142; K. E. Schmidt, *Cordoba und Granada*, Leipzig-Berlin 1902, s. 5; B. Stern, *Medizin, Aberglaube und Geschlechtsleben in der Türkei*, Berlin 1903, s. 100-101; C. Zeydan, *Medeniyyet-i İslâmiyye* (İstanbul 1973), III, 295-296, 398-402; R. Lubenau, *Beschreibung der Reisen des Reinhold Lubenau* (ed. W. Sahm), 1. Teil (Schluss), Königsberg i. Pr. 1914, s. 168; 2. Teil (1. Lieferung), Königsberg i. Pr. 1915; Sarre-Herzfeld, *Archeologische Reise im Euphrat und Tigrisgebiet*, Berlin 1920, II, 161; A. Mez, *Die Renaissance des Islam*, Heidelberg 1922, s. 357; A. Gabriel, *Monuments Turc d'Anatolie*, Paris 1931, I, 90; M. Meyerhof, *Ibn an-Nafis und seine Theorie des Lungenkreislaufes*, Berlin 1933, s. 42; O. Spies, *An Arab Account of India in the 14th Centuri. A Translation of the chapters on India from al-Qalqashandi's-Subh ul'A'sha*, Stuttgart 1936, s. 29; Süheyl Ünver, *Selçuklu Tababeti*, Ankara 1940, s. 11; a.mlf., "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Zamanında Vakıf Hastanelerin Bir Kısmına Dair", *VD*, I (1938), s. 17-23; a.mlf., "Süleymaniye Külliyesinde Darüşşifa, Tıp Medresesi ve Darü'lakakire Dair", *a.e.*, II (1942), s. 195-207; Herzfeld, Ernst, "Damaskus, Studies in Architecture I", *AI*, 9 (1942), s. 1-53; a.mlf., "Damaskus, Studies in Architecture III und IV", *a.e.*, 11-14 (1946-48), s. 1-72, 119-138; C. Elgood, *A Medical History of Persia and the Eastern Caliphate*, Cambridge 1951, s. 28-29, 161-238; a.mlf., *Safavid Medical Practice*, London 1970, s. X-XII; Sedat Çetintaş, *Türk Mimari Anıtları*, İstanbul 1952, s. 38-40; a.mlf., *Sivas Darüşşifası*, İstanbul 1953; E. Lévi-Provençal, *Histoire de l'Espagne Musulmane*, Paris 1953, III, 335, 381-382, 433-435; Elie Lambert, "Les anciennes commanderies de l'hospital Saint-Blaise et de la Commande d'Aubertin", *Etudes médiévales*, III, Toulouse 1956, s. 223-234; G. A. Pugaçenkova, *Puti Razvitiya Arhitekturi Yujnogo Türkmenistana*, Moskva 1958; N. Elisséeff, *La Description de Damas d'Ibn Asakir*, Damascus 1959, s. 267; Bedi N. Şehsuvaroğlu, "Edirne II. Bayezid Darüşşifası", *Edirne: Edirne'nin 600. Fetih Yıldönümü Armağan Kitabı*, Ankara 1965, s. 257-264; a.mlf. – v.dğr., "Bīmāristān", *EI²* (İng.), I, 1222-1226; Ch'en Yuan, *Western and Central Asians in China under the Mogols*, Los Angeles 1966, s. 60; M. Sabûro, *Sôgen no i-ryô*, Kyôtô 1966, s. 159-160; Feridun Nafiz Uzluk, *Kayseri Şehri İçin Hatıralar*, Ankara 1966, s. 5; Arslan Terzioğlu, "İlk Budist, Hıristiyan ve İslâm Hastaneleri ve Birbirleriyle Olan İlişkileri", *TTK Bildiriler VII* (1972), I, 295-312; a.mlf., "Türkler'in Orta Asya ve Hindistan'da Tesis Ettikleri Hastaneler", *a.e.*, II (1981), s. 803-812; a.mlf., "Über Hospitäler und Hofärzte in den Palästen der Türkischen Osmanensultanen in Edirne und Istanbul", *Medizinhistorische Journal*, III/3 (1968), s. 212-221; a.mlf., "Mittelalterliche islamische Krankenhäuser unter Berücksichtigung der Frage nach den ältesten psychiatrischen Anstalten", *Diss. TU*, Berlin 1968, s. 42-52, 57, 58-62, 91-97; a.mlf., "Ortaçağ İslâm-Türk Hastaneleri ve Avrupa'ya Tesirleri", *TTK Belleten*, XXXIV/133 (1970), s. 121-170; a.mlf., "Die ilkhanischen Krankenhäuser und die Einflüsse der islamischen Medizin auf Byzanz zu dieser Zeit", *Proceeding of the XXIII. Congress of the History of Medicine*, I, London 1974, s. 288-296; a.mlf., "Die architektonischen Merkmale der seldschukischen, mamelickischen und osmanischen Krankenhäuser und ihre Einflüsse auf die abendländischen Hospitäler", *Fifth International Congress of Turkish Art* (ed. G. Feher), Budapest 1975, s. 827-856; a.mlf., "Gründungsurkunden der Seldschukischen und Osmanischen Krankenhäuser", *KOr.*, X/1-2 (1975), s. 144-159; a.mlf., "Die Rolle der islamischen Krankenhäuser bei der Entstehung der kreuzförmigen Renaissance-Hospitaeler", *Acta Congressus Internationalis XXIV Historiae Artis Medicinae (20-21 Augusti 1974 Budapestini)*, Budapest 1976, II, 873-899; a.mlf., "Die Frühislamischen Seldschukischen und Osmanischen Leprosorien", *Heilkunst*, 91, Jg., München 1978, s. 1-2; a.mlf., *Die Hofspitäler und andere Gesundheitseinrichtungen der osmanischen Palastbauten*, München 1979, s. 58, 122-137; a.mlf., "İbn Sînâ'nın Tedavi Metodlarını Eleştiren Abdüllatif el-Bağdâdî'nin Diabetes Hakkında Bir Risalesi", *Bifaskop*, VII/17, İstanbul 1986, s. 18; a.mlf., "16. ve 17. Yüzyılda Türk-İslâm Hastane Yapıları ve Bunların Dünya Çapında Önemi", *II. Uluslararası Türk ve İslâm Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi: 28 Nisan - 2 Mayıs 1986* (Bildiriler), İstanbul 1987, III, 155-197; a.mlf., "Marine-Krankenhäuser des Osmanischen Reiches", *Actes Proceedings of XXX. International Congress of the History of Medicine: Düsseldorf 31. VII-5. IX. 1986* (ed. von H. Schadewaldt — K. H. Leven), Düselldorf 1988, s. 53-61; a.mlf., "Türk-İslâm Psikiyatrisinin ve Hastanelerinin Avrupa'ya Tesirleri", *Bifaskop*, sy. 8, İstanbul 1982, s. 20-27; a.mlf., "Die Klassisch Osmanischen Krankenhäuser in Istanbul", *Historia Hospitalium*, sy. 15, Aachen 1983-84, s. 14-24, 28-33; a.mlf., "Temel Atılışının 500. Yıldönümü Münasebeti İle Edirne'deki II. Bayezid Hastanesi", *Bifaskop*, sy. 15 (1985), s. 16-24; a.mlf., "Selçuklu Hastaneleri ve Tababetinin Avrupa'ya Tesirleri", *İlim ve Sanat*, sy. 3, İstanbul 1985, s. 19-30; a.mlf., "Über die Architektur der Seldschukischen Krankenhäuser in Iran im Irak in Syrien und in der Türkei und ihre weltweite Bedeutung", *Zeitschrift für Geschichte der arabisch-islamischen Wissenschaften*, VI, Frankfurt 1990, s. 195-208; a.mlf., "Galatasaray'da Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'nin 17 Şubat 1839'da Açılışına Dair Avusturya Arşiv Belgeleri", *Acta Pharmaceutica Turcica*, XXXII, 1990, s. 129-133; a.mlf., "Şerefeddin Sabuncuoğlu: Fatih Döneminin Ünlü Türk Hekimi", *TT*, sy. 94 (1991), s. 28-32; M. Ullmann, *Die Medizin in Islam*, Leiden-Köln 1970, s. 176-177; Jutta Rall, *Die vier grossen medizinschulen der Mongolenzeit. Stand und Entwicklung der chinesischen Medizin in der Chin-und Yuan-Zeit*, Wiesbaden 1970, s. 30; H. Schipperges, *Arabische Medizin im lateinischen Mittelalter*, Heidelberg-New York 1976, s. 105-109; Yılmaz Önge v.dğr., *Divriği Ulu Cami ve Darüşşifası*, Ankara 1978; Ahmed Îsâ, *Târîḫu'l-bîmâristânât fi'l-İslâm*, Dımaşk 1357, s. 9, 14-15, 44-48, 61-62, 74, 76-77, 188, 189-190, 193, 198, 201-202, 204, 266-269; H. H. Schöffler, "Zur Frühzeit von Gondischapur", *Festschrift zum 70. Geburstag von W. F. Daems* (ed. G. Keil), Hannover 1984, s. 42; Ferdinand Wüstenfeld, "Maqrizi's Beschreibung der Hospitäler in el-Cahira", *Janus*, I, Breslau 1846, s. 28-39; Pascha M. Herz, "Die Baugruppe des Sultans Qalaun in Kairo", *Abhandlungen des Hamburgischen Kolonial-Instituts*, sy. 42, Hamburg 1919, s. 1-43; Ernst Kühnel, "Islamische Einflüsse in der romanischen Kunst", *Sitzungs berichte D. Kunstgeschichtl. Ges.*, Berlin 1927, s. 1-3; Edward Burgham, "Europäische arzte im dienste der Moguldynastie", *Ciba-Zschr.*, 63 (1938), s. 2185-2186; a.mlf., "Hygiene und Medizin unter der Mogulherrschaft", *a.e.*, 63 (1938), s. 2192; İsmail H. Baykal, "Enderun Hastanesi", *Türk Tıp Tarihi Arkivi*, V/17, İstanbul 1940, s. 33-41; Sh. Inayatullah, "Contribution to the Historical Study of Hospitals in Medieval Islam", *IC*, XVIII (1944), s. 1-14; Osman Turan, "Selçuklu Devri Vakfiyeleri III", *TTK Belleten*, XII (1948), s. 58; a.mlf., "Selçuklu Devri Vakfiyeleri III", *a.e.*, XII (1948), s. 58; Franz Babinger, "Jéqub Pascha ein Leibarzt Mehmed II. Estratto della", *RSO*, XXVI (1951), s. 87-113; Andre Godard, "L'Origine de la madrasa, de la mosquée et du carawanserail à quatre iwans", *AI*, XV-XVI (1951), s. 1-9; S. H. Askari, "Medicines and Hospitals in Muslim India", *The Journal of the Bihar Research Society*, sy. 43, Patna 1957, s. 7-21; Hasan Abdülvehhâb, "eṭ-Ṭıbbü'l-ʿArabî fî İfrîḳıyye", *el-Fikrü'l-ʿArabî*, III/10, Tarablus 1958, s. 907-916; Dieter Jetter, "Hospital-Gebäude in Spanien", *Sudhoffs Archiv*, XLIV/3, Wiesbaden 1960, s. 239-257; A. G. N. Juan, "Le Arquitectura espanola en sus monumentos desa paredides", *Espasa-Calpe*, Madrid 1961, s. 241; Sami Hamarneh, "Development of Hospitals in Islam", *Journal of the History of Medicine*, XVII, London 1962, s. 366-384; M. Z. Sıddıqi, "The Unani Tıbb (Greek Medicine) in Indian", *IC*, XLII/3 (1968), s. 165-169; A. Zeki Velidi Togan, "Ali Şîr", *İA*, I, 352; M. Cavid Baysun, "Bagdad", *a.e.*, II, 199.

ARSLAN TERZİOĞLU

BİNÂ

(bk. BİNÂÜ'l-EF'ÂL).